CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.B.
Coll. No. 637

Title Sahaja kaustubha

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 637 Subject: Grammar.

Title: Śabda kaustubha

Author: Bhattoji Bhatta Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10.6" by 4.6" Extent: 46 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: Begins & Ends abruptly

शब्दको०

ग्रयोः कर्त्तव्ययोः ग्रसारल्लोपो नस्यानिवत्। नन्वनादिष्टत्व-पूर्वत्वविरहादेवनस्यानिवदिति वाच्यं वान्या
दृष्टोऽसयदनिसंज्ञिकयंतइतिय सेऽनादिष्टादव-पूर्वत्वसमसत्वात्। नहि पदांतर्गतनस्ये समेव यदां मत्रगास्त्रे सं
स्कार्यमितिनियमः। पुष्पधुषयदेदसादेरसंगतिप्रसंगात्। एतच्चागसंज्ञासूत्रेवेपरेनधीनते। केवलयदसंस्का
रयसेतुग्रदृश्रीचदृसादेोन्मचदृसहोपानस्यानिवदितुहार्यो। विधिग्राहकेचनकर्मसाधनः। तथात्वहि
कर्मधारयोवासंज्ञेऽयंतेनसहतसुरेोवानाद्यः। विधिग्राहकस्मिन्कार्यग्रहणयतयापूर्वनिपातप्रसंगात्।
नासः। पदांतस्यकस्मिंश्चित्कर्त्तव्येनस्यानिवदितियपर्यवसानेनदृसचदृसत्रवलोपायत्तः। हंहूनिर्हिएर्बुहि
र्वचनादिषुग्रनन्वयापत्तेश्चुतसाद्भवसाधनएव। न्नंतरंगत्वाच्च। ग्रतएवकर्मयेऽयंतेनसमासः। ग्रकुर्वतं
टीसादेोयदसंज्ञायांकर्त्तव्यायांपस्मितिलोपः स्यानिवदवानाहस्तादिस्थितिसत्रेणायदस्मीतावर्णीयतेय
ननिषेधः स्यात्। विंतुसंज्ञामात्रांतत्रापियथोद्देशग्रसंज्ञग्रह्यादिकार्यकालत्वेपूर्वत्रासिद्धेनेतिनिषेधाप
त्तेः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्देतस्यानिसत्रेरुग्राप्तः। बहिरंगस्यासिद्धत्वान्नेतिवक्ष्यते। ग्रास्येनुपदसंज्ञायाः ग्रो॰२
यदंगतांसीकृत्यपदेन्मंतइतिभसंज्ञापिपदकार्यमितिवदेधासमाहितं। तत्रोसेर्यादेवेवचनसामर्थ्यादितंवा

पपदसंज्ञाविरहनास्तिद्धमित्यनेनेतिभावः। १ ग्रकारादूरेपदसंज्ञोनुदात्तग्रहणेोपोवक्तव्यइत्यनेनगार्ग्यः सिद्धइतिभावः। ७

पस्मस्थानिवत्त्वात्। विरोमलुङ्गायेनाभिहृत्वाह्रायलोपेउदाहरणांतरमर्पितघ्यांकंदृश्यते-तित्वंदीर्घतः-तिन्निति तुकागि
कांप्रमादः-अथसयदिसनेनबाधात्। ननुतर्हिरसादावेवह्रस्वादिलक्षणेबहुलग्रहणांवाद्रेफरणीकरणार्हभा
ष्यकारोवक्ष्यतेसेवमदितयमितिवदतामतस्यअपवृत्तोनेतस्मादयंतिनेनतोह्रायलोपोयो-अह्रायसंस्था
निवत्त्वादुवङ्। ततश्चोद्यतेसङ्ननवुद्यपिस्थानिवत्त्वेआदिशादचःपूर्वत्वात्-अतएवउवङः पुनरुवङ्भवति। सर्वेसर्व
पदादेशाद्रसाभ्रिसस्थानिद्वारकंपूर्वत्वंयद्यपीहनकुंनावपतेभाष्यमतेलोलुवःपोपुवंसादेशयाततथापिस्थानिह ३५
रंकपूर्वत्वंकाचित्कमेवेतिपूर्वसूत्रएवोक्तंतथाचिष्ठतेयेदंताक्तिन्-अह्रोपयलोपयोस्तीतीतिस्थितंतत्रअह्रोपस्था
निवत्त्वादिपद्। पलोपः-तेष्ठितिः-तथापेषीपंतेः-क्तिन्विन्-अह्रोपयलोपयोरनेकाचइतियणियलोपेकृतेयंतिरितिभ
वति। ज्ञोतनकरणेपदंताक्तिन्विन्-अह्रोपयलोपाह्रायेषुपूर्वोक्तेस्थानिवत्त्वनिषेधाज्ज्ञांवइतियत्वेकृतेज्ञा
हितिभवति। सर्वत्रचीयतेश्चक्तिरितिस्थिते-तेवंवेरयलोपेतिनेनंनिमित्तंकिंतुहेतीतिस्थितंकिंचित्वइतिईकारप्रक्षि
प्तईकारेयरोविधौनस्थानिवदितिव्यावस्तुःतेनामलक्षाःफलन्त्यामलकंनिसंहत्रारादिभवतिमयट्फलेलुक्। त ३२
तोलुक्तद्धितलुकीतिडीषोलुक्। सचयसेतिलोपेनस्थानिवत्। पूर्वेतिव्यास्थानेतुलुक्लुप्तस्थानिवदितिवचनंकरि

तद्यर्थंचिः-स्यश्रुनिः-कीतः-परः-पंचम्यपदुहत्यादिसिद्ध्यर्थंभाष्यएवमर्थमितिभावः-

ष्यतेतत्रचलुप्तमितिनपुंसकेभावेक्तः। लुदूस्थानिवदितितुफल्गितोर्यः। स्रेचिक्रीर्षकः। सनोऽतोलोपे लितीतिकारे
कारस्योदात्तत्वेकर्तव्येनस्थानिवत्त्वात्तत्रलितीसस्यारंभसामर्थ्यात्कारकइत्यादौसावकाशत्वात्। भाष्येतुन्यायसिद्धे
सुदाइत्यंतरंज्ञापनात्। छलोलिलसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावेऽकृतव्यवधानेससर्पिरित्यत्रसुवचनात्। घ्रतीसादेःकुत्व
न्। सवर्णानुस्वारयोःत्रिरणद्विरणद्भ्रसोरह्रोयोत्रनस्थानिवत्। अनुस्वारस्यानादिष्टादचःपूर्वत्वंतुस्थानिद्वारं
स्तुंपदादिपसवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोप्यासेद्भुन्नाक्तेतथापिविरोधायसंज्ञायकमिसपिसंभाव्यतात्तथाचयत्र
नपरसवर्णप्रसंगःशांतीसादेतत्रस्थानिवद्भावंनिषेधुमनुस्वारग्रहणं। अचःपरस्मिन्निति सूत्रेउत्तरीयाच्चभ्या
सस्यासवर्णाइत्यादिषुसवर्णाइतिनिषेधस्यलक्षणकाश्रितयाशिठीसादेरप्यसिध्यापनेस्वेतिह्रस्वादीर्घौप्रतिदीर्घाग्रह
णस्त्रेनेतदीर्घेच्चह्रोपोनस्थानिवत्। अनुकाशिकायामुक्तंउपधायांचोनातत्रादिकंतथाचउपधायांसेसूत्रेतं
प्रतिदीर्घेसन्नहलिलेतदीर्घेइतिव्यवहारश्चिंतान्निर्वेतिसमाधेयंनन्वेवंनुनासिकस्यक्ङितिलोपेतिदीर्घस्यात्
सस्याभ्रक्षतव्यंदर्भमायायाभावेनमह्रोपमालोच्यांतरंगापदीर्घोनकर्तव्यतेउच्यतेसन्नहनगमनकारादिग्राविव
नित्योयोनुस्थानिवत्त्वाभावेपर्यायेणबहिरंगाद्रसह्रोपस्यासिद्धत्वादीर्घोनस्यादिति चेन्मैवंनित्वेनबहि

दीर्घेकृतेऽपिनित्यत्वाल्लोपाप्राप्तेः-कृतेलोपेस्थानिवद्भावेनत कृतेत्वनुस्वारग्रहणेसवर्णग्रहणेस्थेयग्रहणमितिभावः-एवंतत्रसवर्णाभ्रसइत्यत्रनिश्चिनोत ४
स्यसमाधिरनंतरत्वात्-

रंगपरिभाषायाञ्चनिसत्त्वसञ्ज्ञापितत्वात्तत्र योदेशग्रहणेषाङीर्यरिभाषायांप्रतिदीर्घस्यासिद्धत्वात्यन्तरंगाभावेनपरि
भाषायाञ्चप्रवृत्तेश्चाञ्जिसर्विश्वमेबध्नंतेहरीतत्यादौहाञ्चदन्तस्यिः।ञ्चदेःक्तिनिबहुलंछंदसीतिघस्यादेशाःघसि
भसोर्हलीसूत्रयधालोपयःफलोफलीतिसकारलोपयःधिसकारसिचोलोपइत्यस्यमाण्यकृताःनाश्रयणात्तावार्तिकमेतछं
दसोवर्णलोपयःफलस्यथोरितिधत्वेनवर्तमिष्यन्कर्त्तव्येपूर्वदेयीतिस्थानिवद्भावःयंचमीसमासस्यासिद्धतायाःपूर्वस्त्रे
त्रिएवोपयादितत्वात्घुसफलांज्ञशितिज्ञस्यकर्त्तव्येउपधालोपोनास्थानिवत्समानाधिःसधिःसहस्यसःसंज्ञायां
मितिसूत्रात्सहस्यनुवर्त्तमानेसमानस्यछंदस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदर्केतिसूत्रेणसमानस्यसमभावःबह्वाग्मितिमसर्लो
टातस्तांशायश्चुश्चयंतरंगत्वाद्धित्वान्नभासकार्य्यानतोघसिभसोरितिसुपधालोपादिप्राप्तावतिराज्ञसनुज्ञसुः
।घसेर्लिटिक्वसुसावनुसावगामहनेसुपधालोपयःस्वमिनेतिवर्त्तेप्रतिनस्थानिवत्त्वान्नवार्तिकंस्वरदीर्घयलोपेपुलो
पात्तादेशीनेस्थानिवद्धितितेनासःस्थानिवदेवपंचभिरलिमिकीताःपंचाराल्लयःवेदेतुपंचारलःज्ञसादिषुछं
दसिवावचनंप्रायेणोवच्चुपधाप्राप्तिगुणाभावेयणांतस्यस्थानिवद्भावादिगंतकालेसादिनापर्वयदग्रहणंतस्वर ग्रो४
स्याद्यपिन्नसिद्धंबहिरंगमितेनापिदंसिध्यतितथापिज्ञापकंबहिरंगमसिद्धमितिन्यायेनाचीकीर्त्यत्रबहूक

स्मा४

स्मा

दिन्

इसत्रहसांतंसारवेमिसंज्ञकमेणग्रहसग्रहीफलमितितुपूर्वसूत्रएवोक्तंनचतत्रबहिरंगपरिभाषायाःप्रसंगोस्ति।
किंयोगियोगेयुरसतिपक्षेहलिचेतिदीर्घेप्राक्तस्मिन्स्थानिवद्भावान्नभवति।ञ्चदहस्तिअधिकारेभुतःकिंचान्कृ
ग्रहपृकृटिभिर्हिछंसीतिहःसचकितःपतुहरस्तेनग्रासङ्गताचकस्त्रीरित्येतुपन्यसंतत्रचिदुणादिदृनिबुञ्म
नेषतीयंवाबोधःइहफलोपोनास्तिश्चवार्तिकेस्वरग्रहणमात्रमावश्यकंकिंयोगियोगितितुउपधायांचेतिसूत्रे
हस्तिवज्रोत्करीसाउणादीनामव्युत्पत्तिपक्षालंबनेनापिसिद्धंवाघोगितितुबहिरंगस्यासिद्धतयासिद्धंक्लिलुप्
यंवाल्लचङपरनिर्ह्रसकुत्वेषयसंरक्षणेनापूर्वत्रासिद्धेवातस्योयःसंयोगादिर्लोपलक्षणेषुञ्चस्यार्थःकौंवि
धिंप्रतिनस्थानिवत्त्वालवमाचष्टाणोलोःञ्चत्रणिचयद्विलोपोयश्चक्वौगिलोपस्तदुभयंछूःग्रहितिवकार
स्यक्ष्मिनिमित्तेवृद्धिकर्त्तव्येनस्थानिवत्तएवंचस्तृसितिहृिःतत्रापिपृठिषिव्रास्मरणकुलानीतिङीषीवेवीटामि
तिसूत्रेयदुदाहृतंतदपिकोविधिंप्रतीतिव्याख्यानेस्वसंगच्छते।क्वेलुप्तेनस्थानिवदित्यत्रव्याख्यानेतुलोपिपृठि
षीसुभयमपिनिरस्तंद्रष्टव्यं।णिचिरेलोपस्यस्थानिवद्भावेननुढोःसंभवात्।पिपृठिषतेरप्रत्ययेञ्चनोलोपेनपुसक
वृत्ववचनेशोऽन्त्यस्यनुमिकर्त्तव्येञ्चतोलोपस्यस्थानिवत्त्वान्नयधेननुम्प्रसंगाञ्च।एतच्चङीषीवेवीटामितिसूत्रे

शब्दको वंह्यादिसूत्रेचमिश्रग्रंथेस्फुटंकैयटोपरीधीवेचीठामित्सत्रकोविधिप्रतीसर्वोव्यवस्थितोननुकोलुप्तेनस्थानिवद्दि
तीसाह।अत्रत्यवस्थितइतिवदताकोलुप्तेनस्थानिवद्दितियसोपिक्वचिदाश्रीयतेनियमःपरंनास्तीतिसूचितो व२
लुप्तमितिनपुंसकेभावेक्तः।एवंचसत्यूगोमान्दत्तमहमित्यादिसिद्धंतथाहिगवासत्परस्मैपदमितिसूत्रेभाष्येसप्तमीम
तेःसत्युःलुनीमनिर्लुप्तीतिअत्रसप्तम्यायतेःक्विपिब्रह्मण्येयलोपेयःद्योयस्मिन्स्थानिवद्भावासत्त्वात्क्विलोपेवर्णि
त्वाट्कोयणचीतियणादेशेतत्तोमलोपेसत्येकोलुनइतिस्यात्।अतएवतत्रकोलुप्तेनस्थानिवर्दितियणंपरिज्ञ
हारेकैयटःतथाउगिदचामितिसूत्रेअधातुभक्तपूर्वस्यापिनुमर्थमधातुग्रहणमित्युक्तंगोमत्संतरप्रत्ययेगोमा
निस्युदाहृतेभाष्येतत्रापियस्मिन्स्थानिवत्तत्सर्वेनामपरत्वेनास्तीतिनुप्तस्यातूनधातुग्रहणासामर्थ्यात्स्था
निवद्भावेक्तत्वयोर्यस्मिन्नुस्यादिनिवा।अन्यत्राचारक्विबंतात्क्विचेतिक्विपिचरिताथत्वात्तस्मात्कोलुप्तेनसेवना
यणाननुगोमतेगोमतेवाउभयथापिगोमानितिनसिध्यतिअत्रसंतस्यादिदीर्घविधावंधातोरितिविशेषणात्।
सत्संतत्रधातुग्रहणमसंतस्यैवविशेषणंनसंतस्यापीतिवक्ष्यमाणात्तान्नोक्तः।तथायेनविधिस्तदंतस्यनिसूत्रेणेत्र ३।४
लोपियाळ्लोपितियादयंतेःपात्यदंतिभाष्यान्मत्रापिस्थानिवद्भावाद्यवधानेनयद्भावोनस्यात्।कोलुप्तेनेतिसिध्यति।

अन्यथानैवंसायतेइत्येवक्तव्यम्।

कोलुप्तेनस्थानिवद्भावेविधिप्रति
षेःकुप्तस्थानिवद्भावेनसिध्यति

त्रात्सवयादस्मयादहस्मादित्यत्रसूत्रितं।प्रतियदोक्तस्यास्यैवपदादेशोमाभूत्किंतुक्विबंतस्यैवयास्मादिति।
एवंचपादस्मलोपइतिगुरुनिर्देशोकुर्वतासूत्रकारेणोवक्कोलुप्तेनस्थानिवर्दितिज्ञापितं।तच्चकाचित्कमितिप्रकृतस
त्रस्थस्मनेवेचिह्नायतेक्कोलुप्तेनेतिभाष्यस्यार्थः।विंशद्गृहमाहत्मात्तस्यात्सूत्रादिभाष्याद्धेतोर्व्यवस्थितग्रहं प्रपुंना
नेननकैयटेनश्रुतं।तथापुष्पाणाचहेपुष्पवतितंतःक्विपिशीलोपेसोत्साहोसाविनिकर्तव्येणिलोपोयोनस्थानि
वत्।तदुक्तंस्थानिवत्त्वेवरत्रक्कोलुप्तेत्यत्रविघतइति।स्थानिवत्तमितिलोपस्येतिशेषः।शेषःकोलुप्तस्तादि
त्यनयः।अत्रसुतर्हिकोलुप्तमित्यपिनिसमेवतावतापिलवमाचलसागोतौरित्यत्रसिद्धेरितिचेन्नापिपिधि
वीत्यत्रसिद्धिप्रसंगात्तादेवयतेर्ण्यंतादितिनुदृष्टकैयटेनयद्भावेतत्कोलुप्तेनेतिसिध्यतीतितस्यायमाशयः।
यद्यपीत्कोविधिंप्रतीदृङ्मित्सदृक्षापित्तस्यस्थानिहेतुत्वान्नादिष्टादचःपूर्वत्वेनशीलोयस्यस्थानिवद्भावाद्
चोञ्जिनीतिर्हाहप्रसंगात्।तस्मात्कोलुप्तेनेत्येवनारणोमितियनुलोपोव्योर्मितिसूत्रेकृतेःक्विबंतादप्रसंगेकं
दृःकडुवाञ्चितियुसादयन्केपटव्याहुःस्थानिवद्भावाद्यणंतस्यनडुहानवुहिकर्तव्येस्थानिवद्भावेनप्रतिषेधःस्या
दितिवाक्यंवक्तव्यंचार्यादिष्टादचःपूर्वत्वादितिभाष्यानुस्थानिहेतुकंपूर्वमनित्यमित्याश्रित्यतद्दीर्घानुदृष्टिसपिसुमा

उकारस्यक्

तुमाषतोरितिभावः५ उकारःनुनस्त्रोपस्यस्थानिवद्भावेनउकारांतस्यधातुत्वाभावात्तथाचरत्नेकोलुप्तमित्यस्यनसाधारणमुदाहरणमितिभावः।

नजलंतर्भूतितुल्यमन्यपेक्षंसप्रसंपंतवाक्यपदंतत्रैवेतरीतिसिद्धांताक्ष २ दिवेरुभावकर्मकंतादिकंपिप्रकृष्टभेदाक्ष ४

धमेवानन्नभयथापिदपरिसत्रप्रसंपल्लक्षणोनहिंसादेवेतिचेन्नान्तरंगस्यनुठोहदिंप्रसंसिद्धत्वात्।एवंनस्यानि
लः ओपस्य वेङ्गवेसस्यपिनकांचित्संज्ञांनहिंगत्तेनैवसर्वसमाधानात्।तस्माद्पूर्वतिपक्षहेयंपिसंप्रतीतिसंवत्तेलाघवंकल्प्य
विक्लृप्तस्यानन्यत्वाद्विक्त्योत्सादितिचेन्नानिरनुबंधकपरिभाषयान्नंधातुग्रहणानुवृत्तेर्वाक्षघुसंज्ञचनन्त्रादिति
किंपेकंथः ४ दिवन्त्रौत्सूत्रेभाष्यएवस्पष्टत्वात्।पंचपिनृगिदचामितिसूत्रेन्नंधातुभक्तपर्वादिसूत्रस्तुप्रायीहग्राह्यधिकारइ
तिभावः।एतेनहलिचेतिदीर्घः।दीव्यतीतिनांमधातुप्रकरणेक्रेमुदीप्रसादेप्रसुक्तोदिवेर्विविनिग्रहोहितस्
त्रेणादिर्विरितिवदन्नांधवोपिदिव्यतीतिद्रुस्मेवोपलक्षणमप्रकृतमनुसरामःहिवचनादीतुन्नाःसुपीतिपरेण।
हयोदयः।इसादिवल्लघुवत्।कंदः।कंदुवोकंदुवइतितुनइवसंयोगपूर्वकतयायरणोऽप्राप्तेरितिदिक्।न्नत्रायंसंग्र
हः।सप्तगोमान्यदस्तेचकोलुप्तस्यनिदर्शनंनान्नंनिसत्तेपियाठाषकोविधोलोईयोदृष्टः।लुकनस्यान्निवत्तान्त्रा
मलकमाःफलमामलकंफलेलुकःप्रसाधनपक्षेतुपंचभिःपक्षीमिःक्रीतःपंचपदुरिसुताहार्योतथापंचइंद्राणेषा
न्त्रानाप्यश्वदेवतान्त्रस्यपंचेंद्रः।पचाग्निः।ईषासंनियुंक्ष्वानुवर्तेकारश्चप्रयुक्तेतानत्रसंनियोगान्नाइस्यापेनलोपेनलोपः।प्र ग्रो४
तद्दितलुदिमित्तायांस्त्रीनिवृत्तेःपूर्वयोरनुवृत्तेर्वाकर्तव्यायांन्नत्रःपरस्मिन्निवृत्तिस्थानिवत्त्वात्तेनपूर्वो

अत्रार्हादिगणेतठकित्स्वार्थेतिलुकिलुकृतद्धितलुकिप्रसंगस्यनपेक्षितत्वात्तेनतलुकितस्यस्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसंगइतिकैयटः एतेननांतरंगस्यनपेक्षितत्वायः सामान्यकलुपे
पमरतिमस्यचिलुप्तस्यापेक्षणात्तदपेक्षत्वात्तेनसंज्ञेकेघटेस्फुटं स्वोनदिसकादिसूत्रेविहितोलुपेकवानिषेधइत्यादिसूत्रेभाष्येस्पष्टमेवोक्तत्वादिति सूत्रेभाष्येस्पष्टमेवोक्तत्वादिति एतस्यस्पष्टभाष्योक्तौसत्यामपुनरुक्तत्वस्यकोरवु
पस्येतिलोपप्रसंगः५

[illegible]

शब्दकौ

लेसदंतनिपातनं सार्थकं। कुत्वेन स्थानिवत्। अर्चयतेरौणादिकः कप्रत्ययः। अर्कः। पाचयतेः क्तिचि पाक्तिः। चोः कु
रिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत्। इह सूत्रे जश्चर्षु इत्येव सिद्धे विधिग्रहणं द्वंद्वाश्रयेणाविध्यंतरोपसंग्रहार्थं। तद्यु
त्पादनार्थं च क्विलुगित्यादिवार्तिकमिति निष्कर्षः। तत्रापि क्विचङ्परनिर्ह्रासोपधानां ग्रहणमावश्यकं। लुंकईकी
रप्रश्लेषेण गतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयं। चजोरिति कुत्वे वा उदाहरणं मन्वेषणीयं। पूर्वत्रा
सिद्धे च न स्थानिवत्। पायच्यतेः क्तिच्। पायक्तिः। पायज्यतेर्यायष्टिः। पाचयतेः पाक्तिः। याजयतेर्याष्टिः। इहाल्लोपणि
लोपौ कुत्वषत्वयोर्न स्थानिवत्। एवं लेहयतेर्लेढिः। दोहयतेर्दोग्धिः। वेशयतेर्वेष्टिः। दाशयतेर्दाष्टिरित्याद्यूह्यं। न्याय
सिद्धं चेदं। अचः परस्मिन्नित्यतिदेशं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धतया तस्मिन्कर्तव्ये अतिदेशाप्राप्तेः। न चैवं स्था
निवत्सूत्रस्याप्रवृत्तौ राम इति विसर्गो न स्यादिति वाच्यं। प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशो भोभगो इति सूत्रे अशग्रहणं
न च तत्प्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वादित्यवधेयं। एवं स्थिते द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चाः सूत्रेन पाठ्याः किंतु नयादां
तवरेपलोपस्वरेष्विति एव पाठ्यमिति भाष्यवार्तिकयोः स्थितं। स्यादेतत्। यदि दीर्घग्रहणं त्यज्यते तर्हि सांप्तमिके दी श्री ४
र्घविधौ स्थानिवद्भावः प्रसज्येत। तथा च चिस्ममुलोरिति सूत्रे यङंतास्मिजंताद्वा णिचि ततश्चिणि अशंशामि अ

पाठे २

[illegible]

शामीति यङुदाह्रियेते तन्न सिध्येत्। न च दीर्घग्रहणं सामर्थ्यात्स्थानिवद्भावबाधः। कमेर्णिङ्सूत्रे हरदत्ताद्युक्तरी
त्या चिस्ममुलोर्दीर्घ इत्यत्र कैयटोक्तरीत्या च अहीङीत्येतत्सिध्यान्न हेङीत्यस्य निवृत्त्या च तस्य चरितार्थत्वात्। उ
च्यते। णित्वजात्यैक्यं गृहीत्वा अशामीति सिद्धं। अशंशामीति तु यङ्लुगंतास्मिन्विभविष्यति। न हि यङ्यङ्लुकोः स्वरे
ऽर्थे वा कश्चिद्विशेषोस्ति येन यङ्येव साधयितुं क्लिश्येत्। एवं च ग्राहितमित्याद्यपि सिद्धं। पूर्वस्मादपि विधौ स्था
निवद्भावेन णिचाव्यवधाने सति ग्रहो लिटीति दीर्घस्याप्रवृत्तेः। सूत्रमते तु विहितविशेषणाश्रयणाद्ग्राहितमि
त्यादौ न दीर्घः। अत एव यङंतात्तृचि जरीगृहीतेत्यत्र न दीर्घः। स्थानिवद्भावात्। सूत्रमते विहितविशेषणाच्चे
ति स्थितं। यङ्लुगंतात्तृजादाविटो दीर्घो भवत्येवेति माधवः। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धांताद्ग्रहेर्विहित
त्वान्न यायात्। यङ्लुङ्नेमिति कृतया अजलादेशतया च लुकालुप्तत्वाच्च स्थानिवद्भावोपि नास्तीति माधवस्या
शयः। वस्तुतस्तु यङ्लुक्यपीटो दीर्घो निष्ट एव। एकाचो द्वे प्रथमस्येति सूत्रे भाष्यकैयटादिपर्यालोचनया तथैव
निर्णयात्। तथा च तत्र ग्रहेरंगादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह। तृचो हि जरीगृहिसंगेन तु ग्रहिः। विशेषण
सामर्थ्याद्विपथाश्रुतरूपाश्रयणमिति। यद्यपि तत्र यङंतं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगंतेपि न दीर्घ

को ४

इति लक्ष्यते। न्यतस्त्वेष कारो हेतुरिति सूत्रेऽहरद्तोपि यङ्ते दीर्घमात्रं क्यादाङ एकारान्तपदेनाङ्सतो दीर्घो विधीयेकारा
ग्रहणमनुवर्तते इति। न सूत्रत्रये यङ्विधौ दीर्घस्योक्तिः संभवोष्यस्ति। न नैवं ग्रहोन्तिरीति सूत्रत्रयेऽपि चेन्नार्मीतवार्ति
कमाख्यावसरेस्थानिवद्भावाद्धितविशेषणाश्रयणाद्यङ्तेदीर्घे परिहृते ष्ठीवष्ठेताप्रङ्गार्थेयणाश्रुत
रूपाश्रयणास्यैकात्यहणानुवर्तनस्यावश्यभावउपक्रमणातेनैवगतार्थत्वादिति चेन्नायङोल्लिटिसूत्रेऽपट
ग्रथस्तउपायसोपायांतराहृकक्षादिति न्यायेन यङ्तेउपायांतरमिधानपरत्वात्। न्यतस्त्वेतत्सूत्रेऽप्यङ्
हाऽग्रमन्त्रासदोषस्यसम्मगुङ्त्वादिति। एवंहि वक्तव्ये सूत्रेऽसयरिहारस्यायकतोरेकाचसूत्रोक्तस्यैवावृत्या
दर्तव्यतांचाभिप्रेति। न चयथाश्रुतरूपपक्षेऽप्यङ्तमिसाघसिहिः। न्यगसज्ञाप्रवृत्तिवेलायांयथाश्रुतस्य
वतत्रसत्वात्। ग्राहितादौत्तुनैवंरूपकाचइतिसमाधानंतुणिगादिमात्रविषयकमेव। तस्मात्। पङ्गंताणिगंताच्च
ङंताच्चग्रहेरिटिद्धात्रिंवाचतुर्थीचरीर्घोनेतिव्यवस्थितं। माधवंग्रथस्तुविहितविशेषणाश्रयणेसम्मुख्यतांपहा
नराणाममुञ्चपतांचपरिकल्पकर्यंचिन्नेयइतिप्रतिभातीतिदिक्। तस्मादङ्सादेरपमर्थः। तस्मादेवात्रसिहेः श्रो।१
वसस्यक्ष्मलत्रयेदोषः। न्यतिप्रसक्तिः। तस्मात्तत्रस्थानिवद्भावस्यप्रतिप्रसवःकर्त्तव्यइत्यर्थः। तेन कामर्थवास

तत्रहिअङ्सादेरतोनुसत्रः सिद्ध्यत्यङ्सर्थमिदंवार्तिकंनवात्रसकारभावादेवधुन्नेभवतुंसकारोपदेशसामर्थ्यादिति केचित्तन्नभगवतेदंतत्रसकारोपदेशसामर्थ्यं। नधुञ्श्रुतमाचष्टइतिलक्षितलोपकेपि।

र्थोमिसत्रस्केरितिलोपोनानिगार्यतेनिगास्यतेन्यचिचिमाधवेतिलक्ष्येसिध्यतितथासाधवपनीसत्रगालंनभवतिन्यहेतो
यस्मात्स्थानिवत्तेनन्यकारस्यसमासांतलाभावात्। न नासस्यपिस्थानिवद्भावेऽपीवसमासांतोनतुनकारइतिवासंज्ञीवु
सत्तेः प्रागेवसमासइतिद्वितीयवसमासाद्यत्। सर्वस्थितेतस्यतेः क्षिप्तकूरस्यतेस्तुरवूरसादिबोध्यन्यचहिसंपो
गादिलोपेकर्त्तव्येगिलोपस्यस्थानिवद्भावान्नतत्प्रयुक्तः संयोगांतलोपेनुस्थानिवद्भावनिषेधाङ्वसेवासंयोगांतल
इतितुशब्दोक्षिपिबोध्यं। यत्तुन्यचःपरस्मिन्निति सूत्रेद्व्यचइतिभाष्यमुपादायकेचिन्नाते। पूर्वत्रासिद्धेचसेतदन्त
नास्तिातस्मेदोयङ्सत्रसंयोगादिलोपस्यसंयोगोपल्लसतोलोपोपल्लसगात्सादितिातन्त्रवास्तवं किंतुतत्रसपूर्व
पाङ्सगोनिप्रापवर्णनिमात्रोन्यतरएवनयङ्तेतिसूत्रेगृहीतेनैवोक्तं। स्तूयतेःस्कुनातस्यतेःस्तगीति। पतुसिहकी
ङेष्वंधुन्निरितिवार्तिकव्याख्यावसरेकेचेदंनोक्तंमधुगीतीष्यतेमधुरितिप्राग्गीतातेतुसकारोयदङ्सीमर्थ्यादिति मधुनीति
बोध्यं। मन्यंतेतीसत्रंशर्तुगसमाप्रङ्सासकारस्थिताचेदनेचनार्हेतोस्तुसमितिसमाधेयंतुसमनाम्नोवस
त्रकूमितिमाधवोदाङ्तंतुसमंभवेचातत्रसामर्थ्यंचिन्हेणसंयोगादिलोपांप्रङ्तेरितिहि। स्मारेतत्राङ्हसंयोगा
दिग्रहणंमास्मानैवैवकास्मर्थमिसादौस्केरितिलोपार्थानःस्कोःसंयोगेसत्रमहेऽकृतेप्यतोल्लसनुवर्ततेनचोप

तस्यलोपइतिसनंतरत्वेति। यौगिकत्वेपिप्रसिद्धेवसस्येवनिषेधइतिभावः। परंतस्यात्रपक्षेऽतएवमाणभावात्तासयतेस्तुजिति केचिट्टीकस्या संगततापत्तेश्च। केचित्तुसंमतेटः ३
सत्रंयङ्णपक्षेसंयोगांतलोपापवादेसिंलोपमाधवः २ तस्मादेवाङ्सत्र २

सेयोगादिलोप

शब्दकौ

सर्जनस्यापिसंयोगस्यविशेषणान्नतुप्रधानयोरपिस्फो॰न्त्र्यभिचाराच्चतत्रचप्रसंतोयःसंयोगस्तद्योस्फोलोयइत्य
र्थितिसूत्रार्थोत्रबहिरंगतयायणोसिद्धत्वाद्व॰न्नतरंगत्वाद्यिलंसुवर्चमि
कंनवाप्रलोलोपाद्बहिरंगलक्षणत्वाद्धेति॰नैवमपिकाष्ठंकरोष्ट्रंकरादिसिद्धेरेवंतिवाच्यान्नभिधानान्न
त्रिप्रत्ययवदुर्लभत्वात्॰न्नभिधानंचकाष्ठंगोवनास्तीत्याष्टमिकभाष्यबलेनन्यायसाम्यान्निरर्थकंतेइतिचन्न
त्रोच्यते॰कुस्मयतेःकृसृभृवृस्तिदृधिसहयेसंयोगाद्दीतिवाच्यमेवापिचतत्कुरुष्वेत्यादौघर्मेपवनात्प्रेमनचानभिधानं॰
प्रमाणाभावात्॰केप्यटादिभिरुदाहृतत्वाच्चनचकाष्ठंगोवनास्तीतिभाष्यंतत्रप्रमाणं॰न्यायवैषम्यात्तथाहिका
ष्ठंकुरुष्वेतेसन्नलोपेयःसंयोगःतद्धेःककारस्यलोपमात्रेक्रियतइतुंतेनयत्रकलोपप्रसक्तिरस्तिस्तत्राभिप्रायकमन
भिधानं॰न्नप्रत्ययवतोभ्यःक्विप्रभृतेस्तेवंपरत्वात्तद्वारयातं॰नचणिजंतेभ्यःक्विपिकलोपप्रसक्तिरस्तिगालोपस्यस्थानि
वद्भावात्॰नचपूर्वत्रासिद्धेचैतन्निषेधः॰संयोगादिलोपेप्रतिप्रसवस्यागकृत्वात्॰तस्मात्संयोगादिलोपप्रसंगा
कर्तव्यमेवेतिस्थितंदृश्यतेवैयासंयोगांतस्यलोपइत्यत्रनवाप्रलोलोपाद्बहिरंगलक्षणत्वाद्धेतिंदृश्यमिहांतरंगत्वात्
नात्रेतिसंयोगांतलोपोपिदुर्लभः॰तेनकुस्मइत्येवभवतिप्रथमपक्षोहितोपपन्नोभिप्रायेणतुभाष्यंवः॰नन्वेवमपिल

सत्यत्रणाप्रकर्षपक्षेपित्रभवोपपत्तिरस्तेत्करणंजस्तलोपिकृत्तिसंयोगांतलोपइतिनार्थेनवमयः॰मयः प्रतिषेधइतिवार्त्तिकात्हिंकुलपिःभस्यैवेतिप्रथमपक्षेविनाधरोत्तरीवरवे
तिकेचिद्गुरुः॰१

लक्षणंव्यर्थंनिगालंतेइत्यत्रसर्पिर्गालोयेप्रसवलक्षणोनलक्ष्यसिद्धेः॰न्नवर्णाश्रयत्वाभावात्॰सलोपेतत्प्रयुक्तो
र्थविज्ञानात्॰इदंचशेषिनाघनादिसूत्रेश्रोणाहसेनत्वनियमेनज्ञापयिष्यतेकिंचांतरंगत्वादपिलंसुवर्चमि
तिचयत्रोच्यतेतरंगाहलंमिसचाचिनेसनुवर्ततेहलीतिनिवृत्तंतथाचत्रतरंगादिसादिसिद्धयेप्रसवलक्षणानार्
भणीयंकिंतुमिनियमार्थंतदारंभर्तिभाष्येस्थितं॰एवंहृतस्यावृत्तिमात्रफलकंप्रसवलक्षणसूत्रंतत्तत्कार्यो
गातुस्थानिवत्सूत्रेणोवनिर्वाघाशिप्तत्रचप्रदीव्यतीगिनेतयेन्नप्राधान्येनाप्यलाश्रयणोनिषेधःस्थितः॰तथा
चानिप्रत्ययोवर्षीयमानेलक्ष्येष्वनिवद्भावेनाहलंभेवाहलंतरंगत्वाद्व्रत्वमिसुत्॰तदर्पना॰न्नप्रत्ययल
क्षणेतिकृत्रेणयस्मात्॰कृत्रेणप्रत्ययोविधीयतेतस्मिंश्चतुप्रत्ययेतृन्निमित्तेन॰एकादेशोक्तेप्यवयवाभावात्॰नभयतुस्माच्च
येन्यतादिवद्भावायोगाच्च॰तस्मात्तस्मिन्निवद्भावेनैवव्यवयवोवनास्य॰सचपूर्वत्रासिद्धेतिनिषेधइतिलक्षणप्रति
प्रसवस्यार्थवत्त्वाद्वाहितीययासेतुफल्पयंतइतिनस्मात्॰पकोरणाव्यवधानात्॰ज्ञापयतिसूत्रेवयंलक्षस्मात्॰पूर्वत्रासि
द्धेचैतन्नस्यानिवत्त्वंचियधेनतत्रेवप्रत्ययांतयरत्वाविधानात्॰कृतेन्हलंत्यहलार्थेनान्यवधानन्यायेनप्रसवते

निरुक्तेगुणमतेइहोरुव्यवधानेपरिभाष्यांत्रिंसजिंतस्मादाद्यपक्षेसायतेइत्यादिसिद्धयर्थंगुरुलेखनिप्रसवः॰सर्वाग्रहंतिलंयवोनिपुरिरपताधिसेवतथासतिसिद्धादिनिरासायेप

शब्दकौ. तितुग्रहणादिनासंनियातयभिधापाऋनिसताज्ञापनात्सामर्थ्याद्वाक्तिपसेव्यसूत्रांतरसादानुभयथाधेगो
बलाच्चानसादनिसताज्ञायनार्थमेवतत्तेनासिद्धकाइर्मपसंग्रहीतेभवति।एतेनरामःरामेभ्यइसादोरत्वस्यासिद्धत्वा
द्रोरकारस्यैतसंज्ञालोपोकर्थस्यातामिसेतदपिसमाहितंप्रसयःपरश्चेत्सादिनेगाच्चपत्वमनुनासिकानेर्देशासा
मर्थ्यादित्संज्ञालोपोप्रसमिद्धत्वेनेतिसन्नातरमल्लमसादेरद्विचेसुत्वस्यव्याप्तत्वयुक्ताराप्रत्यक्षमानुनासिक
स्यैवनिर्देशाभ्युपगमेनचरितार्थात्।एमइसादावपसानुनासिकश्रवणास्यायघमानतयाचरितार्थ्यसमर्थत्वाच्चे
तिदिक्।तेनसंयागादिलोपलत्वयोरसिद्धताविरहात्स्यानिवत्त्वंभविष्यतीतिसकलेष्टसिद्धिः॥ ।द्विर्वचनेचाऽचादेः
शेषयेहिल्लनिमित्तेविधेयंतादेशास्यानिवद्भवेल्लभतेहिल्लेकर्त्तव्येचक्रतुःचक्रुः।हिल्लनिमित्तत्वेनाभिधेयेशास्यादि
नादुघषतिःसुस्रषतिानस्रुहेहिल्लनिमित्तंनानेवंचक्रतुरितियणोपिस्थानिवद्भावानस्यात्।अनुसोहिल्लनिमित्तं
लेपिअकारस्यातथात्वात्।सूत्रेतुचक्रेइसादौसावकाराभितिमसंज्ञाहल्निमित्तशब्देनसाक्षाद्यसमुदायघटकत
यावाहिल्लयेयाजकत्वमाश्रीयतेनतुसाक्षादेवेसाग्रहःलक्षानुरोधात्।किंचसूत्रेनिमित्तशब्दानासंगतिलक्षण ओ।४
यावाहिरुच्यतेअस्मिन्नितिहिर्वचनमितिसुसावाहिर्वचनमस्मिन्निसर्गश्चायचावाहिर्वचननिमित्तलक्षणा प्रत्यये
सिद्धसाध्यसननिधानारन्यासनानिमित्तादेशशब्दार्थःतांचातओव्यलइतिसूत्रेभाष्यकैरुक्तोःस्फुटं५

तत्रप्रकारत्रयंसाक्षासंपरयासाधारणप्रयोजकेपिसुवचेरुक्तत्वेकदेशसूत्रेकेवटेस्वाश्रयवचुरोक्तःस
निसनीवंतेतीट्यस्यैवभाषोरोक्तिरुक्तविरहेवुर्णोविषयतीतिमिश्रैःसनंतस्यहिल्लविधानेपिसनोहिल्लप्रयोजक
त्वेननस्मिन्नुरणावादेरयोहिल्लेकर्त्तव्येस्थानिवद्भावातन्तुक्तंनद्भावभावितामान्नेमित्तत्वमितिवस्तुतस्तु
हिर्वचनाश्रिसःप्रत्ययोन्यत्रीसनेनविशिष्यते।यस्मिन्निति सानुवर्त्तेतोन्यभीयांसमपेक्षेवेदत्तास्मरसानयेसुतस्यथा
सन्नातीयेनमनुष्यांतरेणाव्यवहितःपरन्यानीयेतत्रेत्यपिप्रसयोंतरेणाव्यवहितःयोगस्तुतोतेनहिल्लनिमित्ते
अन्नादेशप्रसंगेप्रसयोंतरेणाव्यवहितेपरसंज्ञियोन्नादेशःसस्थानिवत्स्यादितिसत्रार्थः।एवंनचक्रतुरित्सादेनका
म्यनुयपत्तिःनस्मरणाज्ञापकबलेनेणाव्यवहितेप्रसक्तावपिहिर्वनीषियतीसादेरन्नेकप्रसक्तपूर्वधानादत्र
तीतःन्यर्थीयंहिसत्रवर्णव्यवधानेपिप्रसयांतराभावान्नस्थानिवन्न्यनुवादेपरिभाषानुपस्थानेपिनिर्दिश्यपरिभाषा
कर्त्तव्यस्यनिर्वाहइतिवाच्यं।अतएवेदयरस्मिन्निसनुवर्त्ततेतेननिस्सासकारःनत्याहिर्वचनेनेहप्रसयाभावेव
स्थानिवत्त्वेनकत्वंहितेतापकस्याप्रवृत्तिंवुवन्केयोप्यतदर्तिमिश्रैरनुर्णोवप्रतीत्यादिसिद्धयेतुतद्भावभाविनि
तामात्रेणनिमित्ततानिस्सीत्यिपतस्यवेसवंवेयांनन्वेवमधियतीतिनिर्मूलंयतोसनिसिपदेनेणासनी

लोपःपिबतेरीकारेसतस्याप्यस्तेकदेशेपुनःपरस्मिन्निमित्तकरणात्२
हिल्लनिमित्तेसनाद्यंतेतिशेषः२

एतेनलघ्वाद्युरेखाभावस्तत्रापिनेत्यादिदोषइतिपरास्तं॰

र्वमिष्टमितिचेन्नादृतिप्रयोगेवीरंवइत्यनुरोधादविवक्षितलाभानसंभवात्।वस्तुतिस्तुत्रेन्यूनभाषा
समग्रहणानर्थक्यंचछंदोमात्रावच नादृतिनचैवमपियाभ्यामिकेहिलंस्यादेवेतिवाच्यंदृग्रहणानुविधानसेवछंदोमिकत्वे
व्यत्ययान्यूनएवहिउक्तोनूनइत्येवमिहैनिसंछंदोमीतिसूत्रेनव्यक्तमिसमिपुक्ताःलोकेतुमाध्यमतेनसुईलेभः।उ
यथालोयश्छंदसएवान्तदेवजेग्रीयतेन्यधिनगेतग्लेइसेतन्तिहुयेत्रिपमागोन्यत्रयृहणमेवेरूपातिदेशान्ते
प्रमाणंकार्यातिदेशपसेहिग्रीगाग्लाइसेषामेवभार्यहिलेनेतिकिंतेनान्तयाचवार्तिकेन्यत्रयृहणंतुज्ञापकं
रूपस्थानिवद्भावसेतिदेर्भीपतेनाग्राप्यतेइसपिनेग्रीयतेइसेनेनसमानयोगसोममुदासर्गाःईग्घोमिनी
कारःन्यथिविवृत्तीतिनीहोयज्ञदेनान्यत्रीत्सप्रसास्यानंपसेनुलभानुरोधादेवनाधिकारमाश्रित्यसह
रूपातिदेशोव्याख्येयःपूर्वसूत्रादवइतिषष्ठ्यंतसानुवृत्तिरिहकिमर्थेतिचेन्नूनुवतुमित्यादिसिद्धयेइतिएहमाणातथाहि। सू४
विभाषाग्रेतिसूत्रेपघपिनुग्रावेसादोपित्सुसाक्काङ्गेतथापिग्रहादीचरितार्थेसर्वचिस्वीससमवायकेसेव
परत्वात्लिघभ्यासस्योभयेषामिसस्यतुनबाधकःअपसम्पासविषयकस्यविधेर्निरवकाशत्वात्।न्यत्रस्यविभाषा श्री१
ग्रेतिसूत्रेग्रलिघभ्यासस्यसमप्रतिषेधइतिवार्तिकमारब्धं।लिघभ्यासस्येतिसूत्रेन्यूनमपतीनामितिपूरणीयमिति

ननुनाङ्गस्यविधेरिहिंसाध्यकल्पनेमानाभावः सूनंवतुनदृतिनिर्देशेचरितार्थोनेतिचेन्नुभयेषांसाधारणेनप्रत्येकंएकव्यापारबोधननूनत्वादिः शेषइत्यस्यैवविभाषाग्रेइत्यस्यापिबाधापत्तिरितिभावः
पुगन्तपामिग्रहणापवादकभावः किंचवार्तिकमारब्धमविभाषाग्रेइत्यस्याभावेमानाभावाद्धिंसमेतत्स्यात्

सैंप्रसारण

नचसंप्रसारणंदृतेस्तस्यानादेशत्वेनसत्येवेतिवाच्यंतस्यहिसंभिन्नताभिन्नभावात्

तस्माद्यथान्यत्रस्थाहिविहितप्रतिषिद्धतयाविकल्पात्तुभ्यायशब्भ्यांयतुरित्यनिष्टमपियस्मेप्रसरेतान्वस्थितेर्हर्वन
नेवीसत्रावइत्यस्याननुवृत्तौग्रहणवेसत्रेहश्चवादेर्नयंविसंप्रसारणास्यापिस्थानिवद्भावःस्यात्तथाचन्यूनाक्षरवृ
त्तुवतुमित्साधनिष्टमापद्येतानवसंप्रसारणात्तदाग्रयंचकार्यंबलवदितितिबाघस्यायोभवसंप्रसारणाप्रवृत्तेरनीतिना
स्तीतिवाच्यं।एवमपियतिशुनुमातेइत्सादोदोषोग्रोयात्तानचविभाषाग्रेतिलाक्षस्थायामेवप्रवर्तनेइतिवाच्यं।ए
वमपिईज्ञातेईज्ञांचेइत्सादोदोषोघनास्वस्थानिलक्षस्थाया-विलाभावेनतत्रसंप्रसारणाप्रवृत्तेःनचविलमपिप्रव
र्तनंमितिवाच्यंतत्रतंरंगीतिवादिभिर्बाधितत्वात्किंचस्वायेग्रहीतिसंप्रसारणेग्रसघयदितीष्टेस्थानिवद्भा
वेतुसतिनसंप्रसारणाईतिनियेवादग्लासेउवर्णोनग्रयेतीतिदीर्घःतत्राहसेकग्रोषाणाम न्यतमाग्रयणादिहकाक्षा
धारणमपिक्रियेतेतत्रयाचव्याख्यातंहिलेकर्तव्येइतिनेतेनचत्रतुसादावुक्तरूपेपुनर्न्यायग्रयणाद्योभवसेवन्यस
थाप्रवृत्तिभावस्वस्यातिनिस्तुरिसत्रेप्रथमप्रवृत्तस्यायोयङादिलक्षणस्यपरागसुनःप्राप्तोग्रयंग्रहणकानर्हतिपणा
वाप्यतेयङाप्यपूर्वमीयङनप्रवर्तेतेप्रकरणस्थायवादिविषयंतनउत्सर्गोभितिविज्ञातेरितिन्यायात्।यङाग्राभीयंलेनेयङो
सिद्धत्वाद्यगभावेयङ्यतिस्यादेतत्तत्स्थानिवद्भावेनन्यूनेचानुबन्धादिलक्षणंनिमित्तेन्यूनेचिन्नचन्यादनोनस्यात्।हिले

यथान्यत्रनिषेधाप्रवृत्तेः संप्रसारणप्रहणसामर्थ्याद्यवहितेनिषेधप्रवृत्तावपिइकःवर्ण्यव्यवधानेयद्योलिटीसादौचेतिसूत्रेनप्रवृत्तौगतनाभावाद्धिंसमेतत्स्यात्
जातेईत्यादेस्तेवतादिकंप्रत्ययनमितिहि॰५

शब्दको कार्यइत्येवव्यास्यायतेऽएवंहिस्मृतिस्थानिवद्दीतिग्रन्थाधिकारेऽगेपिनमवतीतिसंज्ञा। अस्मिन्नर्पयेनत्रस्मरंतत्र
प्रतिज्ञातंयास्थानिवद्भस्मतुल्यमेवतदितिलाघवेनास्तुवाव्यास्याहपर्मपाफलेविशेषाभावादितिदिक्। ननेवमपिगो
स्थानिवद्दवनेकर्त्तव्येनुनावपिषतिचुष्टावपिषतीत्यापर्यं अत्राहुः। नोपुपस्तिपुवनंज्ञापकंगोस्था
निवद्भावस्येतिन्यासार्थः योतेः पृङ्भ्यसनिसनीवंतेतिसिपइत्यत्रणमितिचसूत्राभ्यामिदंतोपर्यायेपर्यायंतो
इत्यत्रहिर्वचनेचीतिस्थानिवद्भावाघकारकारयोरवर्णयरयोः परतोयद्यभ्यासेउकारदृग्रंघानेनन्नोपु
पुयणस्त्वेयकारयकारग्रहणान्नितार्थंतत्रापिवर्णग्रहणंप्रसाहारग्रहणंज्ञापकंहल्निमित्तस्यावो
गिणाव्यवधानेपिस्थानिवद्भावः प्रवर्ततेइतितेविनाऽवर्णेपरेषुपुयणितिषुपरेषवर्णांतस्याभ्यासस्यदुर्लभत्वात्येनना
व्यवधानन्यायाद्गुणेचेवएकेनैमित्तस्यावोव्यवधानमाश्रीयतेतेननिनवनीयिषतीत्यादौनस्थानिव
तारत्सुट्यत्रमोव्यवधानात्एवंगुणेतादृक्षुट्यत्रसन्स्थानिवत्तेनिनवनीयिषतीत्यादौनहिगोरूतस्थानिवद्भा
तिवचनमस्तिकिंतुज्ञापमानस्थानिवद्भावोलाघवादेकेनैवव्यवधानइत्युक्तं। इहल्नेवेनव्यवधानस्यष्टमेवाघघ्नत्व्रीढ
यमानादेर्नुविनोवरात्सान्निर्देशपरिभाषानोपतिष्ठेतातथापिन्यचीत्योपन्यैधिकससमीवलादेवनरयंपर्यवस्यति।

दिर्वचनमिति। चिणेकेनव्यवधितेपिस्थानिवत्तावोभवतीयेतावतैवज्ञाप्यतेननुपिनेवेवव्यवधानेपीतितत्रणित्यकृत्याभावात्एवंचदवनयद्दादारभ्यतेतत्सपिस्थानिवद्भावापत्तिः एकेनेवहिल्पुटासनत्रव्यवधान
नत्रप्रसक्तलक्षणेवद्धान्यव्यवधानतस्यलक्षानिवत्सनकएवनयंकिंतिलाभेपीष्टार्थेव्यापारोनतुनिरवकाशावपीतिसिद्धांताद्दितेचेत्सत्यनिधावेनतत्रसतएवाऽनुवृत्तेः अजचओः पुपाठितिसापकसंभाव्यनेवव्या
पकेअन्यथाऽऽभाविशब्देभ्यआचारक्विबंतेभ्यःसनिकल्पस्यसत्वाद्दितिकश्चित्तु

नोस्थापितवान्नोवेष्याद्ययद्यवार्तिकंतुपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रसप्रयोजनेसंयद्ग्रहणंतत्रास्मिन्नेवसूत्रेव्याख्यास्यामः।
एवंचाकपेदलक्षणोवेससम्यद्दिसाणाङ्हिलेनोचिर्वादितेवरूपेनलोचकादितावेवमदंतयाउवेष्यंस्यादितिवा
आतत्सामर्थ्यादहलोपस्याप्रवृत्तौससाद्दिपुकोश्रुसंतारकापयतीतिरूपाप्युपपाद्यतेनचैवंससंकयतीतिसमान
स्यादेवेतिवाच्यं।सूचिसूत्रीत्यादिवार्तिकेसोमस्यतेसोमसूत्रेइत्यौभाष्यादाहरणोनपेससूत्रेत्रोपसाम्यमुपग
मात्सूचिसूत्रादयोत्यदंताः।ननुएवानेकाल्हेनचोपदेशात्लाभावान्मत्वाद्योयदेशलक्षणादिकाल्विधि
स्तमितिमाधवीपेससूत्रेतत्रचसेगादिपर्युदासात्इहास्मिन्दीर्घादिसाहचर्यात्सोमस्यतेइत्यादिभाष्यादाहरणा
न्निरणीयतेइतिवस्यतेएवंवाक्यशेषंससमर्थयिष्यामहाप्रार्थनाध्यवसायेसमश्नप्रार्थनेचुलिदित्यादिस
योगाश्रेहमानोनतदेतत्सकलमभिसंधायसूत्रंतत्सार्थक्यायवाच्योपदेशाकुतश्चकामधेनोःस्यात्सापत्यस्या
निवसंवादेतत्सूत्रयोजनेपत्रत्तेतेनविद्येतेनाहलोपविकल्पनमितिकथयतिसाधुभिप्रायेणतत्तुर्थीमितिविवेकः।ननुचिर्वादिसूत्रेदीर्घोलघोरितिदीर्घेग्रहणेनग्लोपइतिनिर्देशाकारश्रुतार्थइति
चेन्नाचटुपेरणोपदंतस्यलोभ्यासइतिसूत्रार्थव्यवस्थापनात्।अत्रत्रेणावयवसाभ्यासोनत्रेणासमुदायेनचोणुपान

इतिसायणस्यस्वरूपेवेतिदिसंतोयमर्थंसइतिकतुभोतोमवोरमाप्यंतमन्नोरमादर्थेपेजइंद्यपर्यालोचनमालभ्यतेतत्रतत्रतंतसिद्धांतेनैवोभेतसिद्धिसेनाधेपंच

मावकग्रहेसएंचन्तत्रवार्तिकेसादौनदीर्घःपतुदीर्घविधौहलादेरितिविशेषणंकोमुद्यांदत्तंतन्निर्मूलंन्नोर्णुनव
दिसादेःसहावपिसन्नहत्रघुनीसत्रचइयरइसगस्यविशेषणंलघोर्वेतिमतभेदेनेष्यमाणोन्नचिचकासदचव
कार्मादितरूपहत्येषांतिप्रसक्तचादीर्घविधौचइयरइसलघुविशेषणंतामाश्रित्यार्थसिद्धकथनंतदितवासमा
चेयंसहेतेतुमावेवोक्तरीत्यानुगार्वियतेनिचकासयतेरपिदीर्घाभावस्पष्टएवेतिदिक्प्रदर्शनत्रसत्रेवार्तिकाका
रःप्रसाचरणेनतत्रादिग्रहेहलप्रकरणांतेपर्वविप्रतिषेधःयद्यतोहिर्वचनंयणायवादिग्राहेणायंधात्वोर्यं
विविलोहलेमइतिन्तत्रचइयंत्रेसादौमावकाशोयणाचयनंचायकोलवनंलावकइसादौचायवायावः
गोदकंक्लदइसादावाहेणायः।ग्रहेरुमघइसादावुयंधात्वोयःकारणाहारणासादौगिलोपयःनिपत्तदिसादा
वुक्तेचेसतानिनवतिभिस्तुपिसादौमावकाशोनोहलेनपर्वविप्रतिषेधाहाल्यंतेतेनन्नचक्रतुःचिचायकलुलवंचि
र्चायचलुलवियापयतुःतस्पतुःनामतुःजग्रतुःन्मार्ष्टुःतेततुभिर्नगुर्भिरेसामिदंनन्वंनिम्नतुर्शितिन
स्मतुःइयङ्स्थार्थिरणोगतस्वादिनचेन्नास्रनेकाचइतियणोहभाव्यमितिप्राग्यीयेइग्रहणेःप्रकल्पर्वेतन्मा
यातंतस्माद्दिर्वचनेचीतिसूत्रंवनापिसंवेसिद्धमितिभाष्यकारसूत्रसमर्थयतेतत्रादिविप्रतिषेधस्यावश्युतः

भाष्योक्तदूषणाद्यभावेऽप्येवमेव॥ अंतरंगादिशब्दाच्च॥ ५।४।७७॥

ञ्चाहेत्योपदीनामिरुक्तात्। हि हेत्वस्मानिसत्वेनानुस्मरणात्। किंत्वर्थवीप्रतिषेधे सर्वत्रवचनसारंभगौरवात्। दृनुसुतरांतथेतिङ्कलाघवं। अपिचत्रिप्रमाणमपिवचनंयद्घृतरंगणमविवक्षतहिनिनवनीयमितिसिद्ध्यति। विषतीसादावप्यम्पासेऽठकारः श्रूयेत। न्यायात्रोतरंगत्वाद्वादेशः। वचनंतुनोतरंगणंबाधकंकिंतुनिरानामेव
निब्रूयाः। एवमपिचुस्रावयिषतीसादौ इंध्यावादेः प्रवर्त्तनाद्म्पासेऽत्वंस्यात्। तथाचतद्भावनायउत्वंविधेयंतथा
वत्वयेत्यंम्पासकर्त्तव्यउत्तरस्यात्। तिच। ञ्चादोदादेर्ग्रस्यचुद्रुतुग्रादेरिति। ञ्चम्पासस्यनिवर्त्तनाल्लोहितोरादे
र्ग्रोपस्मिन्लोहितस्यो म्पासश्चुद्रुतुग्रादिस्तस्यो कारस्तस्यउत्सादिस्तर्यः। यथाचुस्रावयिषति। उद्रुत्वंविषव
त्तिद्रुतावपिषति। चुर्णुनावपिषति। शुशुस्रावयिषति। पुस्कारयिषतीति। ञ्चत्रचिस्फुरोरणविसार्त्वं। पपयीत्यत्र
यःशेषेऽतेग्रादिस्तेनास्तितथाम्पासस्संज्ञाप्रवृत्तिकालेऽसेवेत्सर्वत्रेयं। ञ्चादोदादेर्ग्रस्येतिकिं। चाएप्सायां।
चिचापिषति। एवद्स्मेर्यं। चिरवदिषतीचुद्रुद्रुसादेः किंचिचिभावयिषति। ञ्चतदर्थंकिं। ञ्चनुंञ्चणुंञ्चतुंञ्चशुंचा
ख्यत्। ञ्चार्त्तिनत्। ञ्चाणिरणत्। ञ्चार्त्तित्। ञ्चाशिशदित्सन्नपरत्वाद्धेत्सस्यादिलोपेसणिचस्मद्धित्वेकृतेमाम्। श्री०
त्। ञ्चम्पासस्येतिकिं। चुद्रुत्वसादितल्लोपेसन्ञतोवाविशेषस्तेनांस्यात्। उभयथापिदोषः। श्रीतंलुनातीतिश्रीत

त्। सर्पःतमास्थातुमिष्टेतिन्निष्ठातलोपेषतीसन्नतकारादुत्तरस्यातउत्संगात्। ननेवमथोऽनिष्टंचकदिसादौ ञ्चम्पा
सेञ्चकारश्रवणार्थंपलांतरमास्थेयमेवेतिगोस्वांतरंवार्त्तिककारंप्रतिकुतोनायादितमिति चेन्नांतरङ्गकार्यंवेष्टद्भु
क्त्वात्सन्नातीपोपसंहिमिङ्गतेरपिज्ञापकं। ञ्चम्पाञ्चिकीर्त्तादिसत्राण्यम्पासेञ्चकारश्रवणार्थानीत्यस्माद्धेति
कङ्कतावचनाद्धयमपिकर्त्तव्यमेवादिग्रहणंविसार्दिमिङ्गेवेतिप्रतिषेधवार्त्तिकेतद्धिरपिपाठात्तयाञ्चोः
पुपरक्षीतित्तरीयमपिकर्त्तव्यमेवापिपविषतीतिन्नावपिषतीसत्रेऽनेकपथास्यात्। तत्राहि। पुपुद्रुसनयोःसनिङ्
दिपस्त्वाद्रुतोक्तेपूर्वंविप्रतिषेधेनावादेर्ग्रस्यैवेद्धलमितिइत्वंवक्तव्यमेवातथाद्रुवंक्रमेसत्रनिर्दिष्टात्सोनाद्धुवा
तोरंपितात्सनिन्निज्ञावपिषतीसत्रचुद्रुतुग्रादेरिसुत्वेप्राप्तेतद्बाधनायइत्वंवक्तव्यंनचतत्रचकारमेवपठिष्यामि
नतुचुग्रहणमितिवाच्यं। गुद्रुधुद्रुभ्योञ्चाम्पंगिजंताम्पांचङिसनिचञ्चत्रगवत्। ञ्चत्रघवत्रद्रुगावपिषतीद्रुधा
वपिषतीत्यादिसिद्धिप्रसंगात्। किंचादस्वनीपिषतिनिनवनीपिषतीसत्रचुद्रुतुग्रादेरिसुत्वंस्यादितिहरणाय
वचनांतरमास्थेयं। ञ्चथवासम्मतइतिसत्राद्गुणेपडुकारेसाघश्चसञ्ज्ञाविछन्नमपिसन्ग्रहणंमंदक्रमुत्पाद्यसिस
त्रमतोत्तरीसायेननाव्यवधानम्पायेनगिन्निमित्तेनैर्व्यवधानेनउत्वंनेतिसमाधेयं। एवमपितनुग्रादीचारङ्कंतादेनुम

विमर्शितिपत्र

शब्दको गोससस्तिवापदासन्नतत्रतितनविषतितितितनाविषतीसत्राप्युस्स्पन्नतद्ग्राह्याय ओदोदादेङ्गुणेतिवार्त्तिकमन्त
र्येवशास्त्रेयंतथाह्यभ्यासस्यसवयवषष्ठीओदोदित्यादिस्तुसंबंधसामान्यषष्ठी।उभयमप्यनभिज्ञेयंतदयम-
र्थः।अभ्यासस्यावयवभूतमतआदोदेङ्गास्यपायंयमवयवआदेङ्गोवायोऽतस्तस्यहवतीति।चुस्रावयिषती
सवयवःपुस्फावयिषतीसादेङ्गः।तथाचङ्गुणमपिसार्थकं।अस्यचाऽऽर्टस्यादिसिद्ध्येवदृषेरेङ्गायदेङ्गतत्व
यवेलेखीसन्दृतिदेङ्गाद्गतिजादिसादावतिप्रसंगविग्रहादनङ्गतिमंर्थस्यादितिदिक्।तथाचसूत्रमतायेसूयावार्त्तिक
मतेमहदेवगौरवमितिस्यादेतन्मास्तुप्रकृतसूत्रंमाचवार्त्तिकं।ओःपुयणिसेतदेवज्ञापयिष्यति।अतएवेङ्गनिसं
चतधिस्ताहिर्वचनंस्यादिति।ततोहितेकृतेयथाप्रसंयणादिकरिष्यतोमेवंनिनवनीयतिदिदवनीयिषतीसा
घस्सिद्धेः।किंचसामान्येषंज्ञायकंविशेषापेक्षंवाऽऽद्येऽस्तिकीर्त्तेतिनसिध्येत।अंसेचकुतुरिसादिनसिध्येत।
तस्मात्सूत्रेकर्त्तव्यमेवाचुस्रावयिषतीसादिसिद्ध्येतुओःपुयणितिज्ञायकमाश्रयणीयं।तच्चतुल्यजातीयापेक्षं
मितिस्थितं।अतएवकाम्मोदाहृतमोऽदिसेतज्ज्ञाप्यविरुद्धमितिबोपदेवोपक्षेमेनवप्रपंचितंप्राक्तवस्तुतस्तुवामदो।२
नोक्तंसम्मोहवाग्ग्राह्यग्रस्तोवामनदिग्गजः।कीर्त्तिरेवप्रसंगेनमाधवेनविमोचितः।तथाहिनिंसामेना

क्तोवार्त्तिकदूषणापरभाष्यविरोधः।किंवासज्ञातीयविषयज्ञापकत्ववर्णनिभाष्यविरोधःनाघःनिसानिस्सयोर्वि प्रतिषेधानु
पपत्तिरितिदिदवनीयिषतीसाघसिद्धिरितिचदूषणायोक्तंतद्भाष्यंदूषणांतरायणमबुधलक्षणमितिस्थितेऽदो ए२
ऽदिसम्भासेऽकारादेङ्गोपिविधेयस्यादितिवार्त्तिकेदूषणांतरस्यापिदेयत्वात्तदेववार्त्तिकंस्वनीयंओदोदेङ्गास्स ए३
चुदतुङ्गादेरभ्यासस्योत्वंनिर्णीततोऽअह्लोपवतोंगस्याभ्यासस्यगोचोत्पन्नाओऽतोऽअह्लोपवतोंगस्याभ्यासस्यगोचो
चर्कर्दितानहितीयःयत्रहिदूरेओऽभ्यासोत्तरखंडस्याद्योऽवर्णोऽत्रस्थानिवर्दितिहिभाष्यस्यफलितोर्थः।अस्तिच
दूतनाङ्गस्यादूरेओप्रक्रियादशायामुत्तरत्रावर्णोऽननुपुनःप्रवृत्तेर्नदूरेयेनायंदोषोऽन्योन्याश्रयोगसमवेतीतिचेन्न
किंतुतःनहिप्रयोगसमवायिलविशेषणाभाष्यदर्शनेवंचनुनावयिषतीसादौहित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णाभावे
पियश्चाङ्गविनंतमाश्रित्ययथास्थानिवद्भावंतथादूतनाङ्गस्ययश्चातदूरेऽपिऽन्यधतीगयदिसन्नत्रस्थानिव
द्भावेसत्यादितयाणिचरुवदूलंस्यात्तथाचनहित्वप्रवृत्तिवेलायांनाप्यवर्णयरेतसचिकीर्त्तिदिसादविव
नस्थानिवद्भावः।एवंचनुवर्णस्थानिवत्सेवस्थानिवद्भावइतिदुराग्रहोनिर्मूलएवाऽअतएवलोपःपिबतेरितिसूत्रेय
यीर्यादिसन्त्रापिबतेर्गौपुकिंचनिउयधालोपेचतत्सस्थानिवत्सासाग्रशब्दस्यादूरेतिरितिहत्तियंत्रेणापिसंगछेतास्वं

वांचकदिसेवसाधुनलोपविकल्पितोऽम्यकारयथसौचीकपादिसादितुहूणपाक्षोऽम्लोपस्यइवोल्लातोऽम्यकारेणातुऽम्भा
मेऽम्यकारश्रुसादिनाचरितार्थयद्यप्योपसंस्थानिवत्तेसाधुतोऽतदपिनाचितेनेहकरणेनघुषरक्तादृनेइसतत्स
त्रस्थभाष्येनरेफाझिकल्पस्यसुष्प्तयाऽम्लोपविकल्पस्यनिर्मलत्वात्गिऽभावपक्षेहिऽम्लेकावद्सामर्थ्यसाधातो
रंतोहलंतप्रहसावाकारःकृताऽर्थःऽम्यम्पादिसादेर्नलोपप्रतिबंधोपिफलंप्रतिहिकृतंनैवमथोऽनुदात्तादिसम्भासेऽङ्कारः
म्भूयेतापूर्वत्रासिद्धीयमदिर्वचनेइसुक्तेरितिवाच्यउभोसाभ्भासस्येतितदनित्यत्वाज्ञापनायतुयदनुदात्तेवर्णविधयंतदि
तिबोयदेवःतन्नासुविनिर्दुर्भइतिसूत्रेषुपिभ्तोहिरुच्यतेइनिवार्त्तिकेनेड्ग्रहणवत्सर्वविरोधात्ऽम्यतरवाभ्भासेऽङ्का
रंदुर्गसिंहादयऽम्याहुःएवंचवेदाघ्रयधवार्त्तिकेत्रोतिष्ठिदितिपाठस्यप्रामादिकत्वकल्पनमेवप्रामादिकीतिन्यायादुपाठस्तु
लिनानिर्वाह्यःपतुऽम्यदेतेषुनुनयोतोमाभवान्निनदितिऽम्भासेऽङ्कारश्रवणंतदपिलिपिप्रमादप्रयुक्तंऽम्यथाकृत
संज्ञाश्रनेइसत्रस्थुब्रातुदृत्तौवस्तोत्रेनसमंविरोधापत्तेःतस्माद्ननदिसेवयातुदृत्तोसाप्रत्यापिकःपाठःनोनयतिधनय
तीतिसूत्रेकात्रिकापद्मंजयीरथेवमेवेसवधेयाएवंचेहभाष्यकात्रिकसारविरोधरत्नेतिस्थितेसरस्वतीकंठाभरणादि ग्रं१
यंयाऽम्यपिनिबंधाएवंसवधेपेऽयनुदात्तेतिणपरितिसूत्रेसिचेवपिपतीसत्रेसिचेर्हलुमेणोगुणोसनिदीठगुणायास्त्रयोः

रूतयोर्गुणासस्थानिवद्भावात्सवृद्स्थाहूत्वमितिन्यासकारेणोक्तंऽतनुउत्तरखंडेऽम्कारभावाद्भाष्यविरुद्धंस्था
निवद्भावेविनाष्यभिमतरूपसिद्धेनैष्फल्यंचेसुपपृक्षाएतेनोऽतदपीत्यादिसादिसिद्धेसामान्यप्रयेसतांवदनऽम्भाचि
कीर्तेदिसादिसिद्धेचानिसतांग्रहणंकुर्वन्सीरदेवोप्यपास्तः॥ ॥इतिश्रीशब्दकौस्तुभेप्रथमस्याध्यायस्यप्रथ
मेपादेऽष्टममाह्निकं॥ ॥ऽम्यद्ग्रहणंलोपयःस्थानेइसनुवर्त्तनेतदर्थंश्चप्रसंगेइतिप्रसक्तस्यानुच्चारणंलोपस्य
तंस्यात्संज्ञाप्रदेशेलोपोजोर्वलीसादयःऽम्यर्थंसेषासंज्ञानतुगृह्यामहासंज्ञाकरणासामर्थ्यात्ननुवं
प्रदेशेघवलोपनलोपइतिलौकिकोर्थोग्रहीष्यतेपशुःऽम्यपसंदेवतेतिवत्तत्किंसंज्ञयेतिचेन्नाप्रसक्तस्प
सेवंरूपविशेषलाभायसूत्रारंभात्ऽम्यथादधिमधिसादौतुगागमप्रसंगात्ऽम्यस्तिहितत्रक्रियोऽदर्शनात
क्लोपइतिप्रसक्तस्यसगणायत्तेनन्वस्तेर्वार्त्तिकमेतद्भाष्यमतेतुप्रसक्तस्यसगणस्यनियमार्थोतत्रचेदर्थादे
तुकप्रसंगाःस्थानिसत्रेतुलतुकंप्रवर्त्तयंतिग्रहीष्यतेतस्यानुवर्त्तनात्ऽम्यतस्वयामरीतिसादौऽम्य
गाकार्यंनभवतितथाचभाष्यरीत्यासंहिताक्सानयोर्लोकसिद्धत्वादितिवक्ष्यमाणन्यायेनेदमपिसत्रंमा
स्तितिचेन्नाघटंकरोतिग्रामेतिष्ठतीत्यादौल्लोपइतिपंचम्यायत्तेःऽम्यग्निमीलेइत्यादौऽदिर्लोपइतिनिघा

अर्थतेऽत्रार्थाः अत्रहियास्याधिकरणकघटकर्मकोसाहनाद्भिमेतत्रतासर्म्मनुयामनुपविशेमेतत्रेतिधेयं। अधिकरणकर्तृकत्वं नहाभाषाछेदप्रसंगाद्यत्रपिवोधंअंगसंज्ञादिविधानपरं

तप्रतिषेधायतेश्च। न्मारंभेतुसूत्रेतन्नगृह्यतेलोकतोवाप्रसक्तस्यान्येतरेयः। ननुवार्तिकमतेप्रम
क्तस्यसकृत्प्रयोगेपिग्रामणीभिरत्रहिःस्यात्कर्मणिपरा-प्रसंगस्यादितिचेन्नावाक्यरूपत्वायेनयत्रेणासंभवेपिक्षिप्य
तेनाणाःप्रसंगस्यबाधितत्वात्वैकस्मिकयोरेकानुष्ठानेतस्मिन्नयोगेऽन्यतरानुष्ठायकशास्त्रंप्रमाणमपरस्मिन्
दृष्टान्तात्प्रसयस्लुक्लुप्लुपः। न्नेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तेनात्रत्पाधाश्रितसंज्ञाद्वयविज्ञायतेतोलुक्
प्लुलुपावेकृतंप्रसयादर्शनंक्रमादेतत्संज्ञंस्यात्संज्ञाप्रदेशाः। लुक्हितलुकि। ज्ञुहोसादिभ्यः श्लुः। ज्ञनयदे
लुबितिविधिप्रदेशेषुभाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः। विशेषविहिताश्चप्येताः संज्ञाः लोपसंज्ञांनबाधंते। ए
कसंज्ञाधिकारादत्रसंज्ञानांबाध्यबाधकभावोनास्तीतिकारसूत्रेवप्समाणात्स्यात्। प्रसयस्मैतिन्नाक्समवर्तुंनचै
वंलुकीतिविधीयमानमदर्शनंगोस्त्रियोरिसनुवृत्तेर्गोशब्दस्यापिस्यादितिवाच्यंगोरूपसज्ञेनस्मैतियोगंविभज्य।
स्त्रियाः। लुक्हितलुकीतिसूत्रेस्त्रीग्रहणस्यैवानुवर्तनसंभवात्। न्नन्यथाप्रसयग्रहणंकर्तेपिगमेर्डोर्लुक्स्या
त्कंसीयपरग्राम्ययोर्यञिञोर्लुग्विधेरिति लुगपिप्रकृतेर्नभविष्यति। ज्ञाप्रातिपदिकादिसंधिकार्यात्प्रातिपदिकात्सर
स्लुविधानात्। कृतेपिहिप्रसयग्रहणेकमेसः। परान्नूडणातियरशुरितिगकारसकारयोर्लुक्प्राप्तएवमेवपरि

शब्दको

कृद्धितलुक

हार्थानचैवंयत्रओरेवलुगस्तुविधानसामर्थ्यात्त्रयत्रलुकंविकल्पःवेसनुभिस्तुपत्रत्रयोमुनेरौत्सर्गिकस्त्र
वर्णमाभ्रदिसेवमर्थमितिवाक्यंपत्रत्रलुकमेककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासंभवाघुघुलौतुद्देसत्रतुघ
कालतनेत्यितिन्नतघतनेलदितिवज्ञापकान्नमेदमाभ्रिसघुघुलोस्तुद्विधीयतेतस्माद्प्रसयनिस्तयंतावत्प्र
सयग्रहणंनकर्तव्यंस्यानिविशेषसमर्पणार्थमपिनतत्राहिन्नभ्रिभ्रगुकुत्सेतत्रतावद्यस्कादिभ्योगोत्रइसंतु
वर्ततेतेनन्नभ्रादिभ्योयोविहितस्तस्लुक्सिहः। ज्ञनयदेलुबिसत्रतुज्ञाभ्रातिपदिकात्प्रसयइसनुवृत्तेःज्ञनयदे
विहितस्यवानुवर्तिकप्रसयस्लुपालवणाच्छुणीसत्रप्रकृतत्वाद्भकएवसर्वत्रापीहप्रसयइसस्यषष्ठीकल्पि
ष्यते। तस्माद्सिसत्रस्यैतिन्नमादेतत्सर्वादिज्ञार्थंप्रसयग्रहणंतेनपत्रत्रोस्त्रःसुपोधातुप्रातिपदिकयोरिसादिषु
पत्रानेकालप्रसयस्त्रालोपसंज्ञंतिनभवतीतिनैवंज्ञापकादेवस
र्वादिज्ञसिसिहःघोर्लोपोलेष्विहिल्लोपप्रकृतेलुग्वाइहेतिलुग्ग्रहणज्ञापकान्नित्यंसर्वादिज्ञाइतिन्नत्रलो
सस्यदर्शनंप्रकृतेनलोपेनापिसिद्धंनचवैपरीत्यापत्तिःन्नसंज्ञातविरोधित्वेनलोपेनत्रलोपःपरिभाषाप्रवृत्ता
सामान्येनलुमहिषयेज्ञापयंतंलुलुत्रविषयमितिसर्वसिद्धंस्यादेतत्। न्नाभ्रास्कोदिभ्योसित्रलुगभिज्ञोरस

ननु कौण्डिन्यशब्दाद्यञिञोश्च युक्तप्रत्यये कृकि विवक्षिते लुगननुवृत्तौ कुण्डिनजादेशस्य निषेधाभावात् कुण्डिनायनादिति प्राप्नोति तदनुवृत्तौ लुगोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्संनियोगशिष्टत्वात् कुण्डि
नजादेशोपि निवृत्तेः नातीत्युक्तं चाद्यलोपाभावे कौण्डिनायनादिति भवति तत्कथं कौण्डिन्ये तु नास्ति विशेष इत्युच्यते इति चेत् अत्राहुः तत्र कौण्डिन्यन्यायेन प्राग्दीव्यतीये इत्यत्र गोत्राधिकारव्यतिरिक्त एव गृह्यते इति
पक्षे गोत्रे लुगित्यत्र यस्कादिभ्य इत्यत्र येषां लुगुक्तस्तेषामेव तत्र प्रत्ययस्य प्रत्ययस्य [illegible] तथा कुण्डिनी शब्दान्निष्पन्नः कौण्डिन्यशब्दः प्रवराध्यायेन गृह्यते इत्यादि द्वितीये कौण्डिन्ये स्फुटं ५
२६ न च कुण्डिनामपत्यानीति युवापत्यविवक्षायां यञिञोश्चेति फकि लुगलुकोर्मस्तन्निषेध इति वाच्यं गोत्रे लुगचीत्यत्र कौण्डिन्यन्यायेन गोत्राधिकारविहितप्रत्ययभिन्नस्याजादिप्राग्दीव्यती
योग्यत्वे तो विशेष एव प्रत्ययाकारेतुदाहरणानि प्रत्ययाभावप्रत्ययपराण्येव दृश्यन्ते ध्वनिशब्दाश्रयमर्थः आग स्त्यकौण्डिन्ययोरिति सूत्रभाष्यकैयटयोरित्याहुः ३

शब्दकौ तो लुग्ग्रहणमनुवर्तते न वा। आद्ये स्थानिनो द्वौ आदेशास्तु लुकासहत्रय इति वैषम्याद्यथासंख्याभावे एकैकस्य त्रय आदेशाः
पर्यायेण स्युः। ततश्चागस्तयोपि कुण्डिनाः स्युः कुण्डिनाश्चागस्तयः स्युः। लुक् क्रियमाणो ज्ञापकात्सर्वादेश इति उभयत्रापि विभ
क्तिमात्रं श्रूयेत। अथ निवृत्तं ततो गस्तयः कुण्डिना इत्यत्र न कश्चिद्दोषः। किंतु अगस्तीनां छात्रा आगस्तीया इत्यत्र प्राग्दीव्य
तीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते पि गस्त्यादेशस्य निषेधाभावादनिवृत्तावबद्धत्वाच्छो न स्यात्। प्रत्ययग्रहणे सति तु लुग्ग्रह
णानुवृत्त्या आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रत्ययांशस्य लुग्भवति। अवशिष्टभागयोर्यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचौ। तेनागस्तयः कुं
डिना इति सिद्धं। प्राग्दीव्यतीये च विवक्षिते तु गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे तत्संनियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशेपि निवृ
त्ते आगस्त्यशब्दाद्वृद्धाच्छे कृते सूर्यतिष्येति यलोपे चागस्तीया इति सिध्यति। कौण्डिन्ये तु नास्ति विशेषः। निवृत्तेपि कुण्डिनजा
देशे कौण्डिन्यशब्दादपि कण्वादिभ्यो गोत्रे इति अणि कृते आयस्येति यलोपे कौण्डिना इत्येव भवितव्यं। तस्मादागस्त्यकौं
डिन्ययोरित्यत्रावश्यमनुवर्त्य लुग्ग्रहणं। ततश्चेह प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यमेवेति। मैवं आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्का
दिभ्यो गोत्र इति गोत्रग्रहणमनुवर्त्य गोत्रे यो विहितस्तस्य लुगिति व्याख्यानेनापीष्टसिद्धेः। तस्मात्प्रत्ययग्रहणमिहमा श्री ४
स्त्विति स्थितं। स्यादेतत्। एवं सति लोपसंज्ञया सह लुगादिसंज्ञानां तुल्यव्यक्तिकत्वं स्यात्। तद्भावितस्य संज्ञेति चेत्। अविशे
आगस्तीया इति पूर्वोक्तरीत्यैव साध्यं न चागस्त्यशब्दस्य गोत्रप्रत्ययांतस्यैव ग्रहणं यथा स्यादनंतरापत्यप्रत्ययांतस्य ग्रहणं मा भूदिति गोत्रग्रहणानुवृत्तिः स्यादिति चेन्न कौण्डिन्यसादेश्यपि आगस्त्य
स्यापि गोत्रप्रत्ययांतस्यैव ग्रहणादित्याहुः २

अन्यथा प्रकृतेर्लोपस्यात्

षाल्लोपेपि तथा स्यात्। उच्यते। असंज्ञातविरोधित्वाल्लोपसंज्ञा तावददर्शनमात्रस्य भवति। लुगादिसंज्ञासु परं अनेक
संज्ञाप्रणयनसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहः। तेन संज्ञासंकरो नेत्युक्तं। सति तु संकरो हंतीति शब्लुकि श्लाविति द्वित्वं स्यात्। जु
होतीत्यत्र श्लौ सति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति वृद्धिः स्यात्। न च तत्र अभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्यो योति नो नोतीत्यादावि
व वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यं। संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसंभवात्। अन्यथा सूत्रस्य निर्विषयतापत्तेः। न च यौति द्यौती
त्यादिरवकाशः। संज्ञासंकरे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वात्। लोपसंज्ञा तु लुगादिसंज्ञानां व्यापिकेत्युक्तं। तेन यं चेत्यादौ
प्रत्ययलक्षणं सिध्यतीति दिक्। भाष्यमते तु यद्यपि स्थानिवत्सूत्रेण यं चेत्यादि सिद्धं। तथापि सुदृषद्ब्राह्मण इत्यत्र व
क्ष्यमाणरीत्या उत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य उपधादीर्घस्य च वारणाय लोपे सति प्रत्ययलक्षणमेवेति नियमो वक्तव्यं
प्रवर्तनीयः। तथा च तत्र लुकः प्रत्ययसंज्ञाप्यादर्तव्ये सवधेयं॥ ॥ घत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं। प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्र
यं कार्यं स्यात्। अल्विध्यर्थमिदमिति वार्तिकमतं। तथाहि। अतृणेडित्यत्र तिपो हलघ्वादिलोपे कृते तृणह इमिति सू
त्रेण विधीयमानो हलादिपित्सार्वधातुकनिमित्त इमागमो स्मादूचनाद्भवति। स्थानिवत्सूत्रेण तु न सिध्यति। अल्वि
धित्वात्। नन्वेवं प्रत्ययलक्षणमपि न स्यात्। वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति निषेधादिति चेन्न न ह्येवं रूपं वचनम
लक्षणशब्दोत्र सामर्थ्यात्करणसाधनः ३ भाविसंज्ञाविज्ञानाच्च विधीनान्योन्याश्रयः ४ तथापि न लुमतेति निषेधोप्यत्र प्रमाणं ६

आधप्रसवयत्नेतु मुख्यप्रसवलोपपरिग्रहार्थमिति सिद्धे अन्यथापरत्वादुपधालोपेकृतेपुनः प्रसंगविज्ञानात्कृत्रिमलोपः स्यात्।
मुख्यप्रसवनिमित्तांगस्यमलामंतत्रैवनिषेधः अतएवोक्तमेतत्प्रदीपेऽस्मत्प्रकृतेरोकारमात्रस्यापनादेशः नत्वंगस्यतद्धितोद्देश्यकमितिकिंचिन्मेतत्।

ल्लिकिंतुप्रकृतसूत्रेप्रसवलक्षणोइसेवास्तुपहृतत्वसगोइसेवास्तुपहृतत्वसगामिसपिमास्तुस्यामिवदि
सनुवर्तसेवेछसिद्धेःएवंसतिप्रसवलक्षणमस्मैकःपलंतसर्वतेपुनःप्रसवयत्नसामर्थ्यादेवयत्नार्थेप्रतिप्रसवप्रसा
साधारणरूपंनिमित्ततयाश्रीयतेसुस्नतिइत्यादितदेवभवतीतिलभ्यतेतेनगवेहितंगोहितमिसवादेशेनभवतिनत
द्धिवत्वमाश्रयणात्।तस्यचप्रसवाप्रसवसाधारणपात्न्यायात्नैलुमतेतिनिषेधस्तद्धिसुयत्नाइसत्रेचसज्ञेनी
यस्मस्यात्सुहृदिसादौस्वरिचेतिचतीस्यादितिदृढ।इमागमेतुहलादौसार्वधातुकेइतिप्रसवएवप्राधान्येनाश्री
यतेइतिवैषम्यंतस्माद्गोप्राधान्येप्रसवलक्षणानास्तिप्रसवप्राधान्येत्वस्तीतिविवेकः।न्यूनेनैवन्यायेननधातुलो
पइत्सत्रधातुलोपइतिबहुव्रीहिणेवसिद्धेन्नार्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्तेननिमित्ततालभ्यतेतेनधिनिवृणोधा
र्वीचिलोधोधोरितिवलोर्यस्यवलोनिमित्तत्वान्तत्रार्धधातुकृतयाकिंचिन्निमित्तत्वाभावाद्गुणाभवसेवतिनसुवेसुधे
नोसुधेनःसुकःसुकरोसुकरणइत्यादिभवति।पठंतिचासुवेसुधेवाविर्धात्सुरणोरसुकारणोलाघवतश्चरामः।वि
शेषणेहियइत्यादिकंतुवेदेदधीतीसंहितैकपदीयइतिनचतोतीत्यादिव्यवस्थान्नार्धधातुकग्रहणस्यसार्थक्यमान्नाश्रो४
र्थंसामर्थ्यमितिवाच्यं।पदुकश्छंदसलोतभाषाविषयत्वयसेतुनार्धधातुकग्रहणभावसंसामर्थ्येमुपयादनीयं।

किंचार्धधातुकत्वयानिमित्तत्वविवक्षायांयङ्लुकोपिअचोञ्णितीवनिमित्ततयातल्लोपेनानिमित्ततयाचलोपेनाघसिद्धापत्तेः।आर्धधातुकधर्मांतस्यमेनेनापिसंज्ञेण
निमित्तत्वविवक्षायांप्रकृतेविसमञ्जनयादिशेनधातुसंप्रसारणंचलंइतिकश्चित्तंविसंवद

यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्यैवाङः साहचर्यादित्यविधौ ग्रहणमिति पक्षे [illegible]
यथा आशास्ते इत्यादौ न भवति तथा क्विबपि न स्यादिति विध्यर्थं

शब्दकौ

र्थं। आशासः क्वावेव यथा स्यात्। आशास्त इत्यादौ मा भूदिति। तस्मात्प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणमेवेति नियमार्थ
मिदं सूत्रं। प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं रूपमाश्रित्य तत्कार्यं विधीयते तन्निवृत्तिः फलं तिन शोभनादृषदो यस्य प्रासादस्य सः
सुदृषत्। अत्र सोर्मनसी अलोमोषसी इति सूत्रेण सुशब्दात्परस्य मन्नन्तस्यासंतस्य चोत्तरपदस्य बहुव्रीहौ विधी
यमानाद्युदात्तत्वं न भवति। अत्र हि लुप्तेपि जसि स्थानिवद्भावेन असंतमुत्तरपदमस्त्येव। किंतु अस इति रूपं प्रत्य
याप्रत्ययसाधारणं। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवतानर्थकेन च तदंतविधिं प्रयोजयंतीति वक्ष्यमाणत्वात्। अतो
नियमेनाद्युदात्तनिवृत्तिः सिद्धा। तथा च नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तं पदं भवति। इदं त्ववधेयं। न केवलं स्वरार्थमिदं सूत्रं।
किंतु उक्तोदाहरण एव प्राप्नुवन्नत्वसंतस्येत्युपधादीर्घोपि उक्तनियमेनैव व्यावर्त्यः। वार्त्तिकमते तु उक्तस्वरस्य दीर्घ
व्यावृत्तेश्च सिद्धये उपायांतरमन्वेषणीयमिति। ननु यदि नियमार्थं सूत्रं तर्हि यं चेत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमि
ति वृत्तिः कथं योज्या। एवं समासत्वात्प्रातिपदिकत्वं। स्तुक्रमोरिति ठ। उभयप्राप्तौ कर्मणीति कर्मणि षष्ठी। इत्याद
योपि तत्र तत्राभियुक्तग्रंथाः कथं योज्या इति। अत्रोच्यते। योस्माकं नियमविधिः समीमांसकरीत्या परिसंख्याविधि
रिति तावत्स्पष्टं विवरणादौ। अत्र च दोषत्रयं स्वार्थहानिः परार्थपरिकल्पना प्राप्तबाधश्चेति। तच्च यद्यगसामस्त्य

श्री ४

भाष्यमते पि मित्रशीरित्येतत्व्यावृत्त्यर्थमुपायांतरमन्वेषणीयं तच्च शासस्त्रिभिर्लोः ङि नियमार्थमिदं अजादौ चेदङ्ग्रेवनान्यत्रेति हल्ग्रहणं च मास्त्विति दिक् ४
अलोमोषसीति पर्युदासेन स्वरस्यात्वसंतस्येत्यंतग्रहणसामर्थ्येन श्रूयमाणासंत एव दीर्घप्रवृत्तिरित्याकारकं ४

तदिति पक्षस्तदा नियमविधेर्निषेध एवार्थः। प्रत्ययलक्षणाशब्देन तद्भिन्नत्वं लक्ष्यते। भवतीत्यनेन तु न भवतीति। तथा
च स्थानेंतरमसूत्रे भाष्यं। नानेनांतरतमानि वर्त्यंते अपि तु अनंतरतमानि वर्त्यंते इति। अत एव वार्त्तिककारोपि व
क्ष्यति। उभयप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेधे कादिप्रयोगे प्रतिषेध इति। अस्मिन्पक्षे उभयप्राप्ताविति परिशेषिता षष्ठी सा
दिक्रमेणाख्येयं। न तु विहितेति। यदि तु दोषत्रयगौरवपरिहारार्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रं यथाश्रुतं व्याख्यायते अत एव
ज्ञापकात्स्थानिवत्सूत्रस्य प्रत्ययलोपेतरविषयकता कल्प्यते। सामान्यपुरस्कारप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विशेषतात्पर्यं हि त्व
यापि कल्प्यमेव। अन्यथा विकल्पापत्तेः प्रभाट्टमतेन तौ यशौ करोतीत्यत्र यथा। पदे जुहोतीत्यादिविधिभिराहवनी
यविधेरिव विशेषविधिना सामान्यविधेः संकोचसंभवाच्च। नन्वेवं सामान्यस्य विशेषे उपसंहारापत्तिः। सामान्य
शास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यापत्तेः। वेदे तु न कश्चित्प्रणेता। येनैवं पर्यनुयुज्येतेति चतुर्धाकरणस्याग्नेये उपसंहारो मीमां
सायामभ्युपेतः। कल्पसूत्रकारास्तु तत्रापि व्युत्पाद्य एव। तथा च भगवता कात्यायनेन सूत्रितं। अविशेषादुभौ वेति। एवं
च सामान्यशास्त्रस्य विशेषे लक्षणाया उभयवाच्यत्वात्तयैवोपपत्तौ दोषत्रयं न सोढव्यमिति पक्षस्तदा उदाहृतं ग्रंथाः
सम्यगेव नियामकमते तु तात्पर्यसंकोचस्थले लक्षणा नास्त्येवेति निर्विवादं। विशेषधर्मप्रकारकबोधस्योद्देश्यताया

त ४

निषेधवादिनापि लक्षणा ५

व ३

भवतस्मृयुपगमात्सामान्यप्रकारकस्मृतिजनकोयमित्येवास्यापिफलसाधनविनानिर्वाहादिति सुधीभिरवलंबनीयं।नलुमतौ
गास्नलुमताग्रहेनप्रसयलोपेसतिप्रसयलक्ष्मांगास्यकार्येनस्नातानीतिकमतेपर्वसूत्रप्राप्तस्यापीनषेधः।भाष्य
मतेतुस्यानिवत्सूत्रप्राप्तस्यानियमविधीनांतासर्यसंकोचकत्वमात्रेनतुनिषेधकत्वेतिप्रागुक्तरीत्यातुभाष्यमतेपिपूर्व
सूत्रप्राप्तस्यैवायंनिषेधइत्यवश्यंवक्तव्यं।एवमग्रेपिगार्गीःमश्रुलुहृतः।इत्यत्रशश्वोलुमतालुसयोरंगस्यगुणाद्हीनभा
वनप्रलुमतेनकिंकार्यतेत्यार्यतेगोरनिटीतिणिलोपेकृतेगाजयेत्यर्हभवसेकन्प्रत्ययेहलंत्यादिलोपेनिरनुबंधत्वा
तेपिहहिन्प्रत्ययेतिकिंपचसूत्रन्प्रत्ययेतिसूत्रितत्वेनागार्यधिकारेणलब्धोसौसंज्ञितेनाधिकारेतिवचनाद्दीनचा
तिकप्रत्ययः।भाष्येतुदृष्टांतेनतत्रापिएवंप्रतिउक्तोमेसत्रातेहीतिहेतौकृतेत्रमःपरस्मैपदेदीर्घोनस्मा
तत्रयाज्ञिगमिषेसत्रंगमेरुपरस्मैपदेदीर्घतीएनस्मात्तत्रयाज्ञिवल्केसत्रंनस्मद्यद्युर्भवतीतिनिषेधोनस्यात्।न
समान्नलुमतेसत्रंनागाधिकारःप्रतिनिर्दिश्यतेकिंतुलुमतालुप्रसयेपदंगंतस्यागमनांगंचसर्वेप्रतिषिध्य
तेइतिनंचैवमुक्तदोषतादवस्थ्यमितिवाच्यं।उक्तोमेसत्रंलुप्तंपरस्मैपदंनस्पेपायद्यंगंगवंतंनत्स्त्रीघोवि
धीयतेकिंतुत्रमेःसतुशंपप्रसंगंनलुप्तंप्रतीतिनिषेधाग्रहेतोप्रसयलुप्तंगोनहीघंप्रहृतेःस्मरणंवेत्रिगमिषेविद्व

ओ० १

परस्मैपदस्यतङानमोरभावलक्षणकेनुपंसमेततत्रेत्रिगमिषेसार्धसिद्धार्थभावश्यकं४ अत्रपदसंज्ञानस्याहितभाष्यः

म्मेसत्रापिहेतौविधिप्रतिषेधोभवतएवतोहिलुप्तालुंपरस्मैपदेपदंगंसत्रंतंतस्यनत्रिपेतेतिकिंतुसकारादेःप्रसयस्यो
चांगंनेतिस्पष्टमेवास्यादंतत्वयहेयेत्रिसादिनिसंज्ञितःपथिमथोःसर्वनामस्थानेइतिसूत्रेविधीयमानःस्त अंतोदात्तार्थेतौ
गःलुकिकृतेपिप्राप्नुवंतिनतथाहिगार्गाःब्रह्मणःपत्नयोर्लुकउष्ट्रग्रीवाःइत्येवप्रतिकृतावितिकनोदेवयथादिभ्यश्चेतिल
पातोन्त्रिसादिस्वाधुदात्तताप्राप्नोतिनतथान्यत्रेरपसानिन्प्रत्ययः।इतश्चानिन्प्रत्ययेतिठकोन्त्रिमरगुकुत्सेसादि
नालुक्।ततःकितस्तहितस्यांतनदात्तोभवतीतिउदात्तोभवतीसंतोदात्तताप्राप्नोति।साहिप्रत्ययग्रहणेतदंतयद्
ग्रहणंतद्विज्ञांतस्यविधीयंतेनचसिद्धंतेपिकिट्स्वरेणांतोदात्ततयाभाव्यमेवेतिवाच्यं।गार्गादिभ्योन्त्रिफञ्यंदिभ्योनिञ्च
सुगादिसूत्रेगार्ग्यश्चकारानुकृष्टेत्रिप्रसयेतस्यापिस्वेनानुदात्तत्वाद्युदात्तोत्रिगार्ग्यःतथाचप्रपुत्रोन्त्रेत्रि
त्रिवत्रपुत्रेपर्वसूत्रोपथाग्रहणात्रेःकर्मणिकृतइतिजथाढकोलुक्यप्याघुदात्तएवप्रपुत्रतोन्त्रस्त्रीणांस्तोम
मद्रिवःइतिन्त्रस्त्रीणांग्रहणंस्वमिनिचार्चिनिप्रसयांतस्तुन्यंतोदात्तोनकारांतश्चस्वन्देनतत्सोपिप्रपुत्रतेहरेवा
येन्यंतिवाकेचिन्त्रिगार्ग्यिनांतथायंपाःप्रियोयस्यार्यप्रियःमणिप्रियःसुयोवास्तिसोलुकिमथोःसर्वना
मस्थानेइत्याघुदात्तताप्राप्नोतिनस्त्रेपान्त्रिस्त्रीन्त्रगाधिकारस्थापिननलुमतेनिषेधःप्रवर्तेतानाप्येतदस्तुतोगस्य

प्रसयेपितीसेवक्तव्यंनिर्देशपरिभाषयाचपदस्येवंभविष्यतीतिभावः३

कार्येसुसिइंतमितियदसंज्ञावस्तुसरणंप्रसयंतकार्यलाताननस्तुकितइतितथाइतरत्रहयंजिमिसर्वनामस्थानेइति
सप्तमीनिर्देशाद्दस्तुतोंगस्यकार्यमवसेवेतिचेन्नाभिइंतसादेरिसादिक्रमेणप्रसयांतसेवर्त्तहवानाताभीवर्यःसभम्प
सदंतसप्तम्याइतिसिद्धंतातासतत्रभीहीभ्रुमद्धेनंजनदरिद्राजागरंप्रसपासर्वेपितीतियदेयंग्रहणंज्ञाप्यतइतितत्रे
वमाख्येस्यष्टाक्तातएवोपातमितीसुद्यत्तलंत्रस्यादवनीयदसादेरिंतस्योपलमेनीयरसेकारप्रवर्त्तताचत्रंगत्तरसा
मितिचचइंतस्यानेचेवंचतुरःत्रसीसुद्यत्तलंत्रसंतसस्यातत्तथाचर्षेरंगश्चचतुरःकसयंतइसादेश्चतुरइतियदंभ्रा
त्तमिश्रमाणांनसिध्येदितिवाच्यांतत्तत्रसर्वनामस्थानयहणासभम्यंतिइंतसप्तमीलवाधीतइतरयाहिर्जसिदंपदाद्यसुम्रे
घुचतुर्भइसेवब्रूयात्तत्रहिन्नसर्वनामस्थानयहणानुशतेःत्रसएवभविष्यतिषड्भ्यश्चतुर्भोहलादिरितिस्तादिभि
इंतेसुद्यत्तविधानात्तानचेवंसरविधिषुषष्ठेवनिर्देशताभितिवाच्यंरितश्चइसाघुपेसयाभितिचंद्रीसुक्तावर्षमा
त्रलाघवसंभवेनससप्तमीप्रयोगादितिनत्रोच्यते।त्रंगाधिकारनिर्देशयसेतावसुक्तदोषपरिहारायवार्तिकमारभ्य
तेःलमंतिप्रतिषेधेएकपदस्वरस्योपसंस्थानंसर्वमिंत्रितसिङ्लुवस्वरवर्जंत्रयोजनंत्रिनिकिन्लुकस्वरा।।पश्चिम श्लो२
योःसर्वनाम्नस्थानेलुकीतिनास्यार्थःलुमतंसंज्ञाप्रतियादिर्नेत्रइत्रेनेयःप्रतिषेधस्तस्मिन्नाएकपदाश्रयोयः

ह्मिऽल्लुग्ग्रहणमास्तु।गतिस्थिसत्रेसज्ग्रहणसामर्थ्याद्विधिसमर्थेहेत्वन्वाख्यानायैरेवलुक्निर्ज्ञातभवंस
भद्रपादिसाद्धिसहयेत्रक्तिसिवरसत्रसकारेतरप्रक्रमणेनपरिगृह्यतेनेवेहेल्लुक्स्यात्तदर्थेसत्रेनर्थक्यं
मेवस्यात्।नन्तुनेयमर्थोऽतयावत्तनन्नऽद्विहनयेत्विल्लुकीतिकर्मण्यादिविधीतगोरयार्थमितिवा योगविभ
ह्सेवलटोमुद्दस्तस्मात्तत्रस्मात्सर्वमिन्त्रिसरवर्जमिसेवावश्यकं।वार्तिकारंभस्यप्रयोजनमाह।प्रयोजनमिताद्रिन
ग्रहणेकिमुच्चारणार्थः।सुद्धिग्रोगितवत।एतेसणिवर्त्तमानतयाप्रयोजनमिसर्थेप्रयोजनांतरमाह।पश्चिमा
योगितदेवंवचनबलेनत्रिस्त्रात्रतिव्याप्तिरहर्तेसेतीहसूत्रेस्थितंवस्तुतस्तेनेतदर्थंवचनंत्रिपतेज्ञापकबलेनैव
विहागर्गाइत्यादेःसिद्धत्वात्।तयावसंज्ञायामुपमानमितिसूत्रेणार्तिकंउपमानस्याधुदात्तत्ववचनंज्ञापकंप्रत्ययनुबंधकस्य
गोस्वरेप्रसयलसणाप्रतिषेधस्येतिप्रत्ययेतिसप्तम्यर्थेषष्ठीमन्यंतेसर्वनामस्थानेत्युपसर्जनाल्लुप्ते प्रसयलसणानभवंतीतिसू
वचनमेवकर्तव्यमानत्वयमनुबंधलसणस्वरःयेनोक्तज्ञापकबलेनैवार्थेतात्रनसवरमात्रविषयकंज्ञापकमस्तीतिवाच्यं।
क्रामंत्रितस्वरसिद्धयेस्वरयोरसिद्धिप्रसंगात्।नचैवमपिसप्तमीनिर्दिष्टेस्वरेप्रसयलसणानभवंतीतिज्ञाप्यतामितिवा ॥७
वाँसर्वस्तोमस्यत्रत्राद्युदात्तासिद्धिप्रसंगात्।यद्वा।त्रस्तुसप्तमीनिर्दिष्टस्वरविषयकमेवज्ञापकंसर्वेसुपीसत्रतु

संज्ञामानुपमानंउपमानशब्दःसंज्ञामाद्युदात्तःस्यात्तत्रेवंदर्शनंकः उपमानशब्दएतेउपमेयस्यसंज्ञाभवंतीत्रेवंप्रतिकृतावितिवृत्तस्यतुमनुष्यइतिकुप्र५

सर्वस्यसुपीतिसत्रेसुप्यत्रमावर्त्तमानेसुपीतिसप्तम्यंतमपनीयषष्ठीपाठेसत्यर्थः।आवर्त्तमानंचयत्रुप्रीतिवेवदर्थस्यारंभसामर्थ्यात्तत्रुप्री होभाव्येतात्रणाज्ञातनचसर्वस्येसत्युक्तेतरत्रसुपी
तस्मात्रवयवर्त्तेतिसर्वतरस्यतावेतीसत्रेणवणीमितिवृत्तिरित्युपदर्शितपाठेतुसुपस्तात्तदितोसत्रेः सत्रेनपलयलसणोनखुपेतात्रापुसत्रेनहीतिवेयर्थ्यंस्पष्टमेवअत्रएवात्रसावर्थः सप्तम्यूरस्मा
प्रत्ययः।नचैवंसापवादाभावःपचिनबोरितिवत्नापवसमाहारोपपत्तस्यस्फुटत्वात्तदर्थंचनयत्नातिवेतिअतएवसंज्ञाधिकारइतिनिर्देशभाष्यपक्षेपिसर्वतोमइतसिध्यर्थंचनकर्तव्यतावशएवकैयटोक्तएत
सत्रहरेभाष्यकृतः१

सुपीतिसप्तमीमपनीयसुंपइतिषष्ठीपाठात्तात्पर्यार्थवचनंनारंभणीयं।निर्दिष्टस्वरार्थंतुसयपापिना
रंभणीयमितिसर्वेसुस्यापसृहयमथीदंसंज्ञायामुपमानमितिसूत्रेभाष्यकारैःस्पष्टमुक्तत्वदर्थंनिर्णीतोर्थः।त्रिस्
त्रांवैकिंतस्यात्रियाप्तिदोषस्यवचनेनोद्धारमायातंउक्तज्ञापकेनैवेहसिद्धिरितिनिष्फलंवैयाकरणैरयंश्रमइतिचस
माधानंचंद्रगोमिकरोनिर्दिष्टइतिपसद्दवस्तुनोंगस्यचकार्यमितिनिष्कृष्यपेपितुलेक्षणएवसंज्ञायामुपमा
नमितिसूत्रेभाष्यकारैःपसृहयसांवारणायनेवोक्तज्ञापनयातिकंपोक्तिंप्रकृतसूत्रस्थभाष्यवैयटयोस्तुनिष्कृष्यपे
क्षणेवप्रसंगएवनास्तीतितत्रभवतोक्षेत्रेस्यमाद्युदात्तमभिपुत्रावर्णेतिज्ञापकंहिविधेसामान्योपसंविशेषायेसंच।
तत्रपत्रभीहीसत्रपर्वग्रहणेनयत्रसप्तम्यर्थयेतत्तंतग्रहणपसंचफलभेदस्तत्रवेसोवैयर्थ्यंसप्तम्यंतंसप्तम्य
र्थेतात्पर्यंतेपत्रभीहीसत्रेवपर्वग्रसभावेतंतस्यकार्यंक्षेत्रंसंयोतानांम्यादीनामुदात्तःसुलोपपरिभाषयापस सूत्रोपाह्ल
यांतरवोदात्तःस्यात्तसप्तम्यर्थोत्रपरोनुपतमयहयम्यादीनामेवोदात्तःस्यादितिस्पष्टःफलभेदःतथोक्तमितिचत्र तोत्रिस्यादि
प्रत्यय
स्तरस्यामित्सर्वनाम।क्रिस्यादिर्निसंज्ञायांयमोःसर्वनामस्थानेऽस्यादेतुनाक्रियफलभेदोदात्तंतस्यहिकार्यंक्षेत्रंप्रकृत्या
देरेवोदात्तत्वंनिर्दिष्टंपूर्वस्यापिकार्यंक्षेत्रंयेवंतिदात्तयाचनत्रसोवर्थेऽस्यास्यात्रसात्तंताकार्यंसादुदात्तोवस्या। विदाः ग्गाः
पाठिप्रियः६
त्यादेः

उदात्तप्रसयलसण्यत्रप्रसहतिन्यायेनकेभेदातिनयापिकृत्रभेदेऽस्यविधेयमस्वरूपभेदेऽस्यार्थमितिभावः२

अत्रेभाव: नीलपस्यादेशस्याप्यनेनोमोभ्यासात्परादेशादिर्योदित्स्थानषष्ठीस्थानेवप्रसंग: शाकलांप्रसंगश्चोक्तारणाकृतएवनहिप्लुतेस्थानिकाभावसहचेणापिउच्चारणप्रसंगस्यापादनंशक्यं
कर्तुंतेनपुद्विकृतपोर्वाक्यमेवप्लुतंकृतं: स्थान्यादेशिभावप्रतिनियमस्तुकिंनरणनिर्वर्तितंव्याचक्षतेतत्रिंतंतस्यात्: परस्मिन्नितिसूत्रविषयत्वात्तिङ्ग्रहणादिविध्येतुपाप
स्यो पापातेरादेशकरणेनोत्तरापातस्यकल्पितत्वात् ५

प्रसंगएवेतिसंज्ञायामुपमानमितसूत्रभाष्येऽपठादित्येयास्तुसूत्रमाम्नायेसंज्ञायंकुर्मोश्रुत्योन्नयितव्याइतिन्यूत्रयइ
सूत्रतुसूत्रेणभवतिन्युक्तिकृतेकार्यगौरवभावात्प्रसक्तसूत्रंहियद्यत्सकार्यंतत्सूत्रप्रवृत्तौयेपिभवंतितानतुपत्यूत्र
मस्मेवकार्यंतदपिनत्रप्रसक्तयहणार्थमिभवयातदंतयहणास्यादितिवाक्येनविधिर्गतिसूत्रेणोक्तत्रामस्यवक्ष्यमा
णत्वात्तद्विशेषणविशेष्यभावेचकामचारात्तत्रनेवमर्थस्यानिवृत्तसूत्रेणास्यादेवोक्तत्वात्तेचन्नोपस्यामावरूप
तयातदीयांतस्यदृष्टत्वतायाश्चबाधात्प्रतएवहिन्मरुद्गणोत्सुतस्मिचोनेदृनस्तुभाव सम्भवोवपवःसंभव
तिभाष्यंमतेअनल्विधावितिनिषेधाद्भवितिब्रुवतादीनांतुनेहग्रहणेतिदूरेणनिषेधोप्यस्तान्नेवंनरवभिन्नेवेत्यप्रसं
गःतस्मादिलुकापहरणादितिदिक्वस्तुतोयदंगमितिव्याख्यानाद्भवतपुरुषस्याद्यपिसिद्धोभसंज्ञायानिषेधेनाश्रो
यामावात्तस्यवंतस्यप्रकृतपदसंज्ञयानलोपाभावात्तथान्नहदीर्घोतीसूत्रेणोपिसिद्धः अत्रसुपीतिनिषेधोहिवस्तुतोंग
स्यकार्यमितिनेहप्रवर्तते तोअंगाधिकारनिर्देशेनुप्रवर्तेता सोअतएवाहूयविधावितिवचनमारभ्यतेनचासुपीति
वचनसामर्थ्यात्प्रसयलक्षणेनासुपीतिनिषेधोनक्तिवाचीहीघहानिदाघइत्यादेरुल्लादिलोपेपदीर्घाफेत्र ओ०
नेनासुपीतिपर्युदासमाश्रित्याहदीर्घातीसूत्रंहावतोसुब्लुप्तस्यसत्वाद्विफरस्यापिकल्पनमयाक्षादीर्घाहानिदाघ
अस्मिन्नपिपक्षेसर्वस्तोमश्छोसर्वस्यसुपीत्यादिसिद्धयर्थंप्रत्ययलक्षणार्थंवचनंकामचारेणेतिसूत्रेणेत्यभाव्यउक्तं५

रेफा२

रोसुपीतिसूत्रेनैवसिद्धेतिभाव: [illegible] प्रथमैकवचनाभावाद्घत्वानापत्तेः २

इसूत्रेतिप्रसंगात्पपोपस्वरलयोरसिद्धतयापूर्वनिद्दोषइतेकारस्यैवरुत्वरलेप्राप्तुतस्यापिपरत्वरलयोर्विषयेनलोपो
नेष्यतेहरुत्वरलोभयंप्रसामर्थ्यात्तान्यस्कारस्यैरंवाविद्योषोस्तानचसंबुद्धेनलोपनिषेधाद्धेत्यहाछिहेदीर्घस्यो
निदाघेसत्रचरितार्थतावपिपरात्रीतिहरलयेत्यर्थायोगेननेतदपिसंबोधनेचरितार्थमितिचेत्सत्यं तन्नि
सावर्सरेकेलरलोपाभावनियात नास्मिहमित्रिब्रूपरमवाचापरमोदृहापरमलिहापरमदेहिनापरमस्विवाप स्यादेतत्
रमकुमारैसन्नांतवर्तिनींविभक्तिमाश्रित्यक्तरंवस्यपदसंज्ञास्यात्तत्रचोकुदादेर्घोतीर्घाहोढनलोप:
प्राप्तिर्यदिकांतस्यादिवउतादेकोसनरौत्राकलंद्रसत्रेसेतेविधय:प्रसज्येरन्नानचभसंज्ञयापदसंज्ञावाभिन्ना
वधिकल्पत्वात्भसंज्ञाहिसमस्तस्यप्रातिपदिकसंज्ञातत्तरवंवस्यान्यत्रभाष्येभसंज्ञासूत्रेसुप्तिङंतंपदमितिसूत्रात्तु
वंतमितिसनुवर्तनीयंतदर्थंसत्कार्यं: यत्तादत्तसर्वनामस्थानेपरेयुस्मात्मत्पविधिक्षयामतःपूर्वंसमुदायोभसंज्ञोभ
वतीतिततवयवभूतेसुवंतेयद्यप्यसौतत्तिंतरपिभसंज्ञंस्याद्यत्तादानंतरंतेनोल्लसमुदायस्यभसंज्ञाग्रहणत्रिसाम
र्थवस्यत्वाचपतिशब्दंतुसदुसोमश्चतिवत्तेनगतुरसादेसुवंतामावेपिभवतिसुवंतावयवमृसेतुतस्यसुदायस्य
चेसुभेदेपिभवतीतिविवक्षा ननेवमपिपैमवाचोपरमवाचस्त्रसादेभवंत्यभावात्सदकार्यंस्मादेवेतिचेन्नात्रभसं

शब्दको भावेपि अस्मदादिनामस्थानेऽहंत्यपदसंज्ञाप्रतिषेधात्तासादिष्वसर्वनामस्थानेऽङसञ्ञापरिसुबंतमिसनुबंतेऽप्रसञ्ज्यप्रतिषेध
श्चायंतत्सामर्थ्यादनंतरस्यविधिर्वेतिन्यायेनाश्रीयंतात्समर्थः।सर्वनामस्थानेपरतः पूर्वसमुदायःपदंस्यात्तात
दवयवभूतंसुबंतंचपदंस्यादितिनत्रसमुदायस्सुसादिर्विशेषणंतुसुबंतमितिप्राप्तावयवस्तुसुबंतमितिप्राप्तावयवसंज्ञानिर्नि
र्विशेषणमवाचिसादिसिद्धानन्वेवंसुनाऽसुनेत्यादेरनुत्पादेनसात्तासादेरपिसमुदायस्यावयवस्यचप्राप्तयोर्द्वयोर्
पिपदसंज्ञयोर्निषेधादितिचेन्नात्रसर्वनामस्थानेऽङसञ्ञोत्तरसञ्ञाधीनपदत्वस्यतत्रासंभवेनसर्वनामस्थानेनुभयोर्विधय
ऽसंज्ञानिषेधान्नसोतुर्हिर्वाऽपिपदसंज्ञाभवत्येवान्नेवंश्रूयमाणोसोपूर्वस्यपदसंज्ञास्यादितिचेन्नाऽश्रवणप्रसंगः।नन्वे
वमेवोप्रगृह्यस्यात्राऽहृतेपूर्वस्यार्धमात्राऽहृतावितिसूत्रेभट्टकारेणोपिगोमिसञ्ज्ञाप्रसंगेवारंवारंपितुयद्गृह्यग्रह
कर्तव्यमितिवार्त्तिकेऽहृतावश्रवणमारंभसामर्थ्यात्रिश्रवणोपियद्गृह्यग्रहणंकरोतिज्ञापयत्याचार्यस्यादितिचेन्नात्रनोग्रहणमो
त्संज्ञकस्यावाक्यसंदीर्घस्तोवाक्यग्रहणमनुवर्तिष्यतेवाक्यांतस्यमितिसास्यानंसमभागात्।तदेवंसमासेनरभागस्यपदसंज्ञायत्रा
होऽपिनास्तीतिस्थितंक्वचिन्निषेधात्क्वचिदुभयेनबाधादितिविशेषःनन्वेवंहरान्मुनिमित्यादावलुप्तस्यात्रेतायोता श्री१
राविसत्रज्ञानहूनस्यात्रउत्तरपदेतिहृषानादितिचेन्नाउत्तरपदंहृस्समासेतरावयवेरूढंतयापदसंज्ञाविरहेपितत्प्रश

नन्वनादितेपिमन्वादितार्थेसुनिङंतमित्यंतदीर्घोभवत्यापदत्वमाश्रयपदादित्यादेरित्यत्रेचेन्नत्वादिधीतिपदसंज्ञयासुनिङंतस्यावाधात्किंतस्यादिधि
तिपदसंज्ञातत्रयत्किंचित्समुदायपदाधीनंतन्निषेधाप्रवृत्तिरित्यस्यैवज्ञापनात्तत्कार्यंतुप्रकृतसूत्रेणैवसिध्यतीत्यन्यत्रसिद्धमेतदर्थकैयटादिभिः ४

तेःसर्वोत्तरावयवेयरूढेनेहोत्पत्तेर्नोक्तपदसंज्ञाभावात्ततःपूर्वस्मान्नेतिदिक्कन्नेवं
दधिसेचोदधिसेचइत्यत्रासादाघीतिषत्वनिषेधोनस्यादितिचेन्नापदादाविति पदादिसंस्यषत्वेनोक्तत्वात्ना
त्रान्नेवंरामयुहरिषित्यत्रापिनिषेधःस्यादितिवाच्यंस्वाहाविंतियापदसंज्ञातासुपत्तौव्यपदेनेतिनिषेधाप्रवृत्ते
ःएतच्चसोत्रतिषेधेनज्ञाप्यतेसुप्तेरपदेनैवव्यपदेनतुपदस्यादितितयासप्तम्यंतेतिकारकेयपदानामितिसु
बुत्पत्तेःप्रागेवसमासेदधिसेगित्सादौयत्वस्यसत्वंस्यादितापत्तेःनन्वेवमपिबहुसेचोबहुसेचइत्यत्रयत्वस्यसिद्धत्वात्ता
दवस्थ्येनषत्वप्रतिषेधाप्राप्तेरितिचेन्नासंहितेत्यनेनवचनमेवेहकर्तव्यंयावद्ध्रुवमनेनेत्याऽत्रत्रायंसत्रान्नाम्नःस्यात्तेःसःषसं
नस्यात्ततःषत्वस्यसाम्यांऽत्राऽसामुत्तरपदस्यषत्वेनस्यात्तांग्रादिग्रहणंनकर्तव्यंतत्सादिसूत्रेसेत्यत्रसिद्धेः।
तर्हिबहुत्रग्रहणमादिग्रहणंनानिमित्तव्यभिचारीतिवार्त्तिकेनुत्तरपदेत्यादिविधानेनेनेवपरमवाचेसादि
साधनंउत्तरपदसमासोत्तरभागस्यपदत्वेकर्तव्येतुमतान्तुसेत्रपत्वस्यसाम्यांनानुवृत्तादित्यदादिविधानुप्र
त्तेरपदत्वेनषत्वंस्यादेवेतिनषत्वनिषेधादधिसेनेसादिसिद्धेःग्रामंच्छपसेग्रामसुबुत्पत्तेःसमासात्प्रागामुपगतंग्रामं
नस्त्रीतिसादिसिद्धेतत्सान्निध्यात्पदसंज्ञायांसमासोत्तरावयवेरूढतयापदसंज्ञाविरहेपितत्प्रश

पदविधौगतिकारकोपपदानामितिपरिभाषाश्रीयतेऽतोवादिसूत्रेयवादिग्रहणंसाकात्यन्यथागोदासीयासप्तदशीतिनिषेधाभावेऽदेशपदत्वयोरसत्वेनैवेहसिद्धेतद्ग्रहणंवै
यर्थ्यापत्तिरित्याहुः२

।सोपपदस्तुविभक्त्यन्तनभिधानात्तस्तोर्धिवेचादिसादिनभवतीवेति। अत्रसिद्धान्तेपि पदस्यसर्वस्मेतिवचनंकर्तृ
समेवाङ्गंतेहिबहुविधिनिष्टस्यार्थवत्तेनप्रातिपदिकत्वेसुपोलुकिचकृतेपुनर्निष्ठान्तमुत्तरमुसघनेदसर्थवत्सत्वेव
सुपोत्पत्तौतत्रातवर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यप्रातिपदिकत्वंसुपमेवलभ्यतेदंस्वरूपंतुनास्तीतिचेन्नालुगिति तलोपेप्र
त्ययःपूर्वसत्रएवस्थित्वाउत्तरपदत्वेनपदादिविधौबहुचूर्वेमंवतिपाठ्यः। पदादिविधावेवप्रसज्यलक्षणाभवतितन
तुपदांतविधौनिमित्तेनियमार्थंचेदंवचनंदर्शयतीतिव्याख्येयं। एवंचनञ्तत्कर्तव्यइतिलाघवान्नास्मिन्सेसोपदस्तेनास्ति।
प्राप्तस्यकुत्सितेमानात्तदेतस्यसहरूपमभिप्रेत्यसत्वादिसत्वेभाष्यकारैरुक्तोन्नत्रयस्मादपिपदंभवति।एवमप्युभय
तःपाशारज्जुरितिननुनञ्प्राप्तीधिकारस्यग्रहणंपञ्चम्यंतस्यतोगंस्येतिपञ्चम्यभावेन्नसत्रनुस्याप्रोतीतिचेत्सत्यं।न्ना
तरंतिनियमान्नभवतिननुदेवस्तंयात्तयांचकारेसत्रलुबंतावित्यापत्तिवादिषुक्तेषुन्नामइतितेषांलुकिप्र
सपत्तसंगेनत्रिङ्नत्सादामंतस्यनिघातस्यान्नतःपस्यचनस्यादिरितिचेन्नात्रावस्थापामवयेनना प्रासंघायेनतिवी
रीन्चाधित्वालुकिप्रक्षेत्तेःतदुक्तंभाष्यमिलितोयान्तस्यचानिघातस्तस्माच्चनिघातइतिननुदेवस्तोयुष्मत्सुत्रेसादौ श्लो०१
षष्ठ्यंतस्यविधीयमानायुष्मदस्मदोगदेशाःप्राप्नुवंतीतिचेन्नसंस्त्यग्रहणान्नभवंतिनचविभक्तोपरतःपूर्वभागमा

त्रस्यमामस्किंतुविभक्तिविशिष्टस्येतदर्थस्यग्रहणंसादिनिवाक्षोषष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामिनिर्देशेनापिगतार्थ
त्वात्।सर्वस्मेयदस्मेसनुरत्नेस्तत्समाहिभक्तिलोपेक्षतेमाभूदितदर्थमेवस्यग्रहणं।अवस्थानंहिरूपमाणासे
वसंभवतिवहुत्तिष्ठतिरहनोवर्त्ततेयथासमयेतिष्ठसुर्यीतिसमयंमाहासीदितिसर्थः।तथाकापरिस्कृविभक्ति
वसोरिसुत्साग्रूपमाणाविभक्तिलक्षंस्पष्टमेवलभ्यतेदंस्वरूपंतुनास्तुतोगस्येतिसिद्धेतोचेन्नालुगितितलोपप्र
तेहनिशिदादेशानस्युःन्नवधिमवतादस्युःन्नग्राणिमवतग्रामःन्नष्णागणिमवतानुवाकइतिलुप्तिपरतोस्तेते
विधीयतेइतिचेन्नैवंलुप्तिपरार्थंधातुकंतत्रहनिशिदादेशानांविधानात्तस्माद्दस्तुनोगस्येतियस्मिन्हीव
इतिस्थितेतान्नवोसादिष्ठ।अत्रचइतिनिर्धारणषष्ठीप्रत्तेवैकवचनेन्नचामध्येयोसत्तसादिनाद्दरूपोदसंज्ञा
स्यात्।एदेद्वाहितन्यात्मनेपदानांटेरित्सादयःपचेतोपचेतेइत्सादिन्नंतेभवोस्तिद्विगादिलाघवान्नंसन्ना
दिर्यस्यांतबहुव्रीहिः।नित्तसोपसत्तात्समासः।अलोसादयेवंयथान्नस्यादलःपर्वोविरामेयथासंज्ञःस्यात्
उपधागुणाःचेत्तितोयातिनावंवर्धतेइत्सादिननुपर्वस्यावेशोयतस्तादाङ्गिघातोग्रहीतेसमुदायस्यो
पधासंज्ञास्यादितिचेदस्तुन्नैवंग्रामइदृदृस्तोरतीसंगृणातीसमुदायस्यसस्यादितिवाक्येन्नलोसपरिभाष

पंचसंग्रह

याइष्मिहेः।स्यादेतत्।नानर्थकेलोपसविधिस्नभ्यासविकारेषुतिनिषेधः।प्राप्नोतिइहनाविभक्तौसिन्नभ्यासमतंभ्रूस
स्पयास्यादिसेनदेशसविकारेद्विसुक्।विकारोनामवर्णान्तिमकस्यादेशः।अन्तरएवंदेशेभ्यश्रीसत्रलोपःसर्वादे
शएवभवतीति।अत्रोच्यतेनतावद्व्याघरिभाषासूत्रकृतःसंमतातस्यलोपइतिसूत्रेनिर्दृष्टंनासर्वलोपायं
तस्यग्रहणात्।नापिभाष्यकारस्यसंमताएतत्प्रयोजनानामन्यथोपपत्तेर्भाष्येउक्तत्वात्तथाहि।न्यायानु
करणसेतितावद्सादेशेनभवतिनाम्नेदितस्यास्यस्तुवेतिज्ञापकात्।इतरथास्नेदितस्यवेसेवसूत्रणात्।
छसोरेहाविसन्नापिलोपोयमितिप्रकृतेपुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशाःतथाचेदंसूत्रमभ्यासः।घोरभ्यासस्य
लोपःलोपग्रहणांतरस्यानुवृत्तासर्वलोपःस्यात्।अत्रेदंचिन्त्यम्।अक्तेधोश्चएवंतिहाविति।अथवालोपग्र
हणेछेः।संज्ञायांकृतोनुबंधःसंज्ञिनिफलतिपथाङ्मुटिभाष्यंतुहिशकारकानिर्देशाद्दृश्यतेनत्रलोपइतिमि
त्रंपदेग्रहणस्यचउपदेशाएवेत्संज्ञातस्तत्रतुप्रयोगासर्वत्रानुबंधानांकाकादिवदनवस्थेयंवीभावेवर्ण्य
वर्णकत्वादितिभावः।अस्मिन्नपियसेरुलिपेरयःसंयोगस्तादिलात्सोर्लोपेएकत्राकारकएवपाठःसुवचः। श्री२
सहायेत्रनुयधालोपिनइत्याहवकारस्येवेहापिसकारस्यलोपोमास्तीतिभाष्यान्नयः।अत्राप्यमिसादा

कसाहचर्येणसतोपस्याप्यसंउपदेएवप्रवृत्तेरितिकश्चित्।

त

वह्निपूर्वोक्तेवमंत्रीनतुसमुदायः।नवाग्यवहितोत्पत्तिसंयोगोषवग्यवहारस्तुभाक्तःग्यवयवधर्मस्यसमुदायेपचारात्।
ग्वंस्थितेग्बलदुक्तिजसंतर्पयसुवंजासास्यापामितिवदुवचनं।एवंदुरुपपत्तेसंतोग्रंथेणप्येवसाक्षात्साक्षात्त्रग्म
तोपदाग्मलदुक्तिनिर्दिशेणषष्ठीग्नातोनेवचनं।ग्मलंमथेसादरवेदसर्थः।तथाचेदमलदुक्तिजसइत्यिर्देशेतिपसत्र
यमपोस्पतं।। ।।तस्मिन्निनिनिर्दिष्टेपूर्वस्मात्सप्तमीनिर्देशेषुपूर्वस्यैवकार्यंस्यात्तच्चनिर्दिष्टेग्मत्यवहितोज्ञारितेस
तीसर्थः।निःग्रहोनैरंतर्यंदिग्रहणंकारणात्क्रियानिरंतरंदिष्टोनिर्दिष्टःनिपमार्थोमिवंसत्रेतत्यर्थः।स्कोपगाची
सत्राचीतियस्यैभावेनभावलक्षणमितिसप्तमीग्नग्रूपमाणात्क्रियाक्षाद्योतनंगम्यास्यार्थस्यलाभःनेनैविसंत्ति
पणग्भवतीसर्थः।पहाग्गंगायांघोषइतिवदोपश्लेषिकेधिकरणेसप्तमीनत्रसत्तेयरस्यैवपूर्वस्मापिसंभवतिएव
मुपश्लेषोपितत्रपुणयदेकस्मकार्पितनिमित्तत्वेपरसंभवाद्देयुत्कर्षेधिकरणेसप्तमीग्मसादेरुकारोकारयोःपर्यायेणपरा
प्राप्तःपूर्वस्मिंवेतिनिपम्यते।तथाग्नीनिचिदग्नेतिग्यवहितस्यापिप्राप्तः।ग्मनंतरस्येतिनियम्यते।ननुगोवसयमा
देःसादेःसरूपपदार्थकेनामितिशब्दःकरोतिातद्यहापिएवंचतस्मिन्नणीसत्रेवेयंपरिमाषात्रवर्तेतत्रग्मग्निहि
तत्रग्यवहेघंदेयोष्माकीणग्मसग्मंदेहिहेग्मात्मीनपुग्मग्मंदग्मीहेवग्नग्मापरस्माद्यादग्रसंगमन्तो

एवमपिसप्तमीनिर्दिष्टदर्थस्येतिकुतोनसत्रेतमितिचेत्मैवम्

त्संसर्गीतकरणःपदार्थेविपर्यासइत्यालोकेग्नर्थयतापाग्नोत्सर्गीकत्वात्तत्रैवपरंतांकरोतिाशास्त्रेतुविपरीतंकिंत
र्हितस्मिन्नणीसत्रेवेयंप्रवर्तेततहितत्रैवपूर्वग्रहणंकुर्पातातस्मान्नेदंतस्मिन्निसनुकरणंाकिंतुग्मचिहल्लीसादि
सवलसंग्रहार्थोसतंत्रस्मसर्वनाग्नोयंनिर्देशःातस्मायसोतत्रभवःइसादिवतंतस्मादिसुत्तरस्मापंचमीनिर्देशोयुक्त
तरसैवकार्यंस्यात्तच्चाव्यवहितोच्चारितेतिदुर्तिदग्न्मीनमीलोदृहग्नभवतिर्दृलेग्मग्निोदृहकारकविभक्तेरसंभवादि
पेपालसरणायंचमीातत्रादिकृग्होध्याहृियमाणाःउत्तरग्रहवसर्वग्रहोर्ण्विशेषादध्याहृियेताव्यवहितोपचगंहो
तातथाचउत्संस्पोतेसत्राप्युदःस्थास्तंभोरिसस्यग्रसंगःातदेवंपूर्वसूत्रमेतत्सूत्रेचेतिहृयर्थमियनियमार्थेमितिस्पि
तंतथाचवार्त्तिकंातस्मिंस्तस्मादितिपूर्वोत्तरयोर्योगविशेषान्नियमार्थंवचनंदध्युदकंपचसोदनमितिदृहापि
तस्मादितिस्वतंत्रस्मसर्वनाग्नोनिर्देशः।प्रावत्तान्नत्वनुकरणंातथाहिसतियद्यपितस्मान्नुड्हलदसत्रातग्मादीर्घति
दीर्घासर्वेस्यांतस्मासंभवात्प्रयोक्तनाभावान्नेतत्परिभाषोयस्यनिस्थापितस्मादसोनःपुंसितस्मान्नुड्चीतियोग
हृयेस्यात्ताउचरतग्मानुपलभतेगौरनग्मइसादेर्व्यवस्थितत्रसंभवादितिदिकःसादेतत्।एतत्सूत्रंनियमार्थेम
स्तुपूर्वसूत्रमपिग्नोपकृविकसप्तमीपसेनियामकमस्तुसप्तमीपसेतुनियामकत्वमपुनर्ग्रहणाद्यथाभाष्यंकेप्पट

तत्रोदाहरणमाह तोयमेणकमित्यादि तोयमेणकमित्यत्र तोयशब्दात्सप्तम्यर्थे ङीप्प्रत्ययः कृतीति तिङन्तं क्रियापदं तत्र तोयशब्दात्सप्तम्यर्थे ङीप्प्रत्ययः कृतीति तिङन्तं क्रियापदं तत्र तोयशब्दात्सप्तम्यर्थे ङीप्प्रत्ययः

विरोधात्तथाहि श्रान्तलोपदृतिभाष्येनैवायरसप्तमीकार्तहिसत्सप्तमीकृतिसतीतिवार्तिकेनैवैवं यदुक्तं पुनरसंभवं सोपरसप्तमंसत्सप्तम्याश्रयेतु कृत्याश्रयेइत्यादिना कृत्यादिविधायमानयोर्योर्यानाश्रयणान्नास्तितस्मिन्निसप्तमीपरिभाषायाउपस्थानं। यदाह्योपश्लेषिकैर्न्यायकरणोसप्तमीतदाधिकरणेसप्तम्यर्थमात्रयसेसमिपमेनियमायपरिभाषोपस्थानमिति। तत्तोयेषाइत्यत्रयसप्रकृतमात्रपरस्यादिरोधःतथाहि श्रान्तलोपदृतिसूत्रेउकारवतोग्रहणमनुनासिकादिसेवास्तितिप्रत्ययेनंदनादावतिप्रसंगइत्युक्तं तन्न निर्दिताभिसस्यानुकर्षणेनुहिनस्तीतिनस्यातातः कृतीसनुवर्तसेश्रमभेवकृतमाश्रित्यहिनस्तीसत्रेलोपोस्तुरितिगोक्ष्तोर्यादिचा स्यामवस्थायांतस्मिन्नितिपरिभाषोपतिष्ठतेततश्चनंदमानादौचानेनोहिलाद्त्रोपःप्रवर्तेताश्रमःश्रिकरणंचानर्थकंस्यात्तद्हिश्रिस्तात्सार्वधातुकतयाङितभिमेवाश्रित्यहिनस्तीसत्रेनलोपेचरितपमाणेसार्थकंनत्वमथानन्तार्वधातुकसंज्ञानिष्टसाश्रिलंसार्थकंनस्यांहिसत्सामर्थ्यात्तोलोपःस्यात्ततश्चगाहूभिनत्तीसत्रेगुणः स्यात्ततश्चेहातिप्रागमःस्यात्नेहूगीतितुनप्रवर्तेतेत्रकृस्वादिनिचेन्नाश्रमःपूर्वभागस्यानेगतयोक्तविनामप्राप्तः श्री२ कथमनागंतेनिचेन्नाइत्यत्रप्रसयविधौपसर्जनीहिंसधातोःप्राप्तिर्यद्धिकाद्हिसाहितस्यादिर्हिंसाहितस्मिन्प्रसयेप

कृतीतिसनुवृत्तस्यागाक्रोशेषणेनैवप्रसयस्यांगसंज्ञोएवोक्तिताकांक्षतीतिभावः५ पी२

प्राप्तप्रसयोहिंसासत्सप्तम्यर्थाहिंसाधातो ४

रेतोगमितिहिसूत्रार्थःइहतुयसंचमीनिर्दिष्टंधादिप्रकृतिनास्मात्प्रसयःपरःयस्माच्चपरःपूर्वभागान्नासेतस्मिन्नि धीयमानेपंचमीनिर्दिष्टः। अतएवमदनकीसाहचर्यतोदीर्घोयत्रीतिनप्रवर्त्ततेनचश्नसोरल्लोपइत्यत्रविशेषणा र्थंश्नकरणंस्यादितिवाचांनसोरल्लोपइत्युक्तेपिदोषाभावात्। ननेवंनांतास्सोर्ग्रहणंस्यात्। तथाचकनेयेदुकिंच कातइत्यत्रापिस्यादितिचेन्नासिद्धांतेपिश्नप्रसयसांतयोर्ग्रहणात्पचोवतइत्यादावतिप्रसंगस्यात्तस्माद्हिंसार्थात्र सर्वधात्वोर्ग्रहणमितितुतुल्यं। ननुनसोरल्लोपइत्युक्तमानेयत्रनप्रसयस्यकृत्यानंतर्यंतत्रोवभविष्यतिपल इत्याचरतःपलतःपामनतइतिमेवान्प्रवर्तमानेनसार्वधातुकयहणंनप्रसयोविशेष्यतेतत्रानविध्यसंस्पर्शान्नि र्दिष्टपरिभाषानुपस्थितोनिमित्तसप्तमीभ्यांसार्वधातुकंनिमित्तस्यनप्रसयस्यासेश्चाल्लोपःकृत्यानंतरइतिननुनात उत्सार्वधातुकइतिसूत्रेसार्वधातुकयहणंप्रसाख्यानार्थमितिचेन्नास्तिशेषेप्रसाख्यानात्। तदेवंश्नमःश्रिसुसाम र्थ्यात्कृतीतिनिमित्तसप्तम्यर्थपरिभाषानोपतिष्ठतेइतिस्थितं। पूर्वेपसूत्रादनास्यपात्योक्तमितिवावर्णनीयं। इहसूत्रइयंषष्ठ्यप्रकृत्यपक्षोपिभाष्येस्थितत्वात्तयाहियषष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रात्सषष्ठीसनुवर्तेतेसप्तम्यर्थानिर्देशे पूर्वेसावर्धधातुकस्यषष्ठीस्यात्तापंचम्यर्थनिर्देशोउत्तरंस्यात्सावर्धधातुकस्यषष्ठीस्थानिनात्रइकोयणचीत्यादेःसूत्रे

तच्चनस्यविशेषणंहिंसोनस्येत्यतोनेत्यनेनयोगेनयोगः३

एवषष्ठीश्रवणान्तोषष्ठीमन्यपूर्वस्मानेतरस्मैयोनतत्तरस्मनवापूर्वस्मापित्यर्थादसेसेतावन्मात्रमुच्यते।ग्रामेसुीःसा
दीतुषष्ठ्यान्यश्रवणात्सापिप्रकल्प्यतेइतिन्यायःसान्तानियतयोगत्वात्स्थानषष्ठीपस्मचस्थानषष्ठीतसेवकार्यीनयमद्
तिसोप्यर्थान्तिस्थतिःपचतस्यनिर्देशस्तोभयंतावन्नप्रकल्पकःकार्यिलनिमित्तस्यैरेकत्रयुगपद्संभवात्ज्ञापका
ज्ञातश्चैकःपूर्वपरयोरितिसूत्रेकेयटःसूत्रद्वयप्रमाणत्वाद्भवेतांप्रकल्पिकःषष्ठ्याविभक्तीतेनात्रज्ञापनार्थत्वमाश्रि
तमितिनवपर्योपेणोभयकल्पनंग्रन्थतुल्यबलत्वाज्ज्ञातथाहिग्रामेमुीःसत्रसप्तमीनिरवकाशाःसापूर्वत्रचरितार्थो
याःग्रन्थोपेयइतिपंचम्याःषष्ठीकल्पयन्तिएवमीदासइतिपंचमीग्रामइतिसप्तम्याःग्रन्थातास्थानुदात्तेसूत्रेग्रभ्यस्त
सिद्ध्यर्थसार्वधातुकइतिसप्तमीनिर्देशंवक्ष्यतिसाचसप्तम्युत्तरत्रचरितार्थेतितस्यारण्यवषष्ठीकल्पयतोतथाहोरोःपदस्य
त्रबहोरितिपंचमीग्रहणात्पादिरिहमेयस्मिन्निसप्तम्याःषष्ठीकल्पयतिग्रन्थतएवमूलविभुजइतिपथन्नसप्तमीनिर्देशंज्ञापयति
गोतोणिदितिपंचमीसर्वनामस्थानइतिसप्तम्याःषष्ठीकल्पयन्तिगोःशङ्कस्यगोःलेप्रयोजनाभावाच्चानर्थकंतिगो
रित्सार्वधातुकेपूर्वस्मद्विदःफलमितिवाक्यंगोःशङ्कंप्रतितिष्ठतेरंगात्त्वात्एवंप्राप्तेगापंचम्याःङितार्थतेनिर्भाव्यस्मशब्दाग्रामि ओ।१
सर्वनामस्थानेसत्रापिपंचम्यनवकाशाग्रामीतिसप्तमीत्वंतरार्थतेयासावकाशाग्रामेदित्यनुवृत्तयापंचम्या

सामानाधिकरण्यंसंपाद्यसर्वनामस्थानइतिपंचम्यपिङितार्थेतिब्रुवतार्हिपथोदेङ्यायस्याश्रयणेनपरत्वात्तस्मादित्युत्तरस्येतिम
विष्यतितदुक्तमुभयनिर्देशोविप्रतिषेधात्संचमीनिर्देशादृतिवस्तुतस्तुहसामानाधिकरण्यंपरणोग्रमेतरणामित्यस्मि
न्येसर्वनाम्नोविहितस्येतिव्याख्यानात्पेयंतेषामित्यार्धधातुकमकारसरस्येतिआख्यानाच्चदीर्घोछेतुभवतीत्यतुषष्ठ्या
स्थानेयंचमीतेनदीर्घस्मेवतुभवतिनतुछकारस्यसुराछायेतिनिर्देशाच्चेहलिंगांग्रन्थाहिवरिवेतिचर्त्वेनसुराछा
येतिचकारहूयंनिर्देशोत्रप्रसर्पतीवचौतुंचम्योनप्रकल्पिकाःषष्ठ्यानुवादविभक्तित्वात्ग्रप्रसिद्धस्यानुवादस्यं
भवात्तत्रानियमप्रसंगेननियमकारिणाःपरिभाषायान्नप्रवृत्तेश्चेतिदिक्॥ ॥संरूपंगरस्यागरसंज्ञागरस्य
संरूपेसंज्ञिन्यगरसंज्ञासेपासंज्ञातोविना।ग्रग्नेर्ढक्।ग्राग्नेयंग्राग्नेयमहनः।ग्रापछेतोग्राहनेइहग्रग्निग्राइपमर
णमेतत्सत्रोपात्तानांग्रयोगसमवायिनस्तएवसंज्ञिनःग्रगरसंज्ञेतिचेदुपसर्धीघोःकिःसाधोग्रोयथास्मा
त्घुषातोवाणयोतिसामहानाम्नःगरगरसंज्ञेतिसप्तमीसमासःनतुगरस्यसंज्ञेतिकर्मधारणमिसाद्यर्थ
र्थसंज्ञासुसरूपग्रहणंपंक्तेःस्यादतोरूपग्रहणंविनापिसंज्ञेनतदेवग्रहीष्यते।ग्रतीतावुपदेशानेपेसूत्रादसाधा
रणत्वादंतरंगत्वान्निपतोपस्थितत्वाच्चग्रर्थादिग्रतीतौसंबंधग्रहणमेवेसनेसाधारणाश्चोपपदविभक्तयपि

संरूपसंज्ञिन्योरभावात्ङिग्रभावः एतेनाग्नेयंवाय्यमित्यत्रकथंवाय्यशब्दसिद्धिरितिनिरस्तं ४ वैसटोक्तस्याप्यसमंजसत्वादिति तत्त्वं।

तात्। बहिरंगश्च। पदज्ञानजन्मबोधविषयत्वात्। अनित्यतो। ऽस्थितिकश्च। अनुकरणादनुकरणायामप्रतीतेः। तस्मिन्। रूपग्रहणेनेति चेत्। अत्राहुः। इहानुस्वेऽर्थेऽपि विवक्षितोऽस्ववर्हितज्ञापनार्थेऽरूपग्रहणं। तेनार्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येसुपपन्नं भवतीति। अत्रोक्तज्ञापकादर्थोऽत्रात्मसंरूपमितिवचनाद्रुपंचेति सामर्थ्यादर्थवतोरूपस्यग्रहणं। तेन। काश्मैकुंडोरस्त्रयोरिति। अग्रस्यसंज्ञानभवतीत्यनत्सूत्रेभाष्ये प्रसाख्यात्। तंत्रयाहि। आरभ्यमाणेऽपिसूत्रेयत्रप्रसंङ्गेवृत्ता। प्राचुर्येणभवत्ताद्दृसादृ। यः। तावद्योक्तदर्थाएवगृह्यंते। अन्यैर्नार्थासादेतुन्यायेनयत्रहीष्यंतेऽन्यर्थस्यप्रसंगेनयोवापर्यायसंभवात्। आप्राप्ति। यदिकादिसधिकारश्चानुपसर्गेद्योः किरिसादेतुधुषातुर्नग्रहीष्यंतादाधाघ्मासारंभात्। उक्तंहिन्यवहारार्थोनियमःसंज्ञा। यासंज्ञिनिक्वचिदितिअन्यर्थेवृद्धव्यवहारभाषार्थेप्रयुक्तेन्यायेनाग्रेष्ठीसादेरिहाश्रविशिष्टस्यार्थस्योत्सर्गतउपस्थि। तौविशेष्येकार्यदोषाद्विशेषणीभूतेन्याये प्रवर्त्तमानंकार्यमुपस्थिताथोपहितएवानुवर्तनमर्थकेपिचान्यथेस्यविशे। षणविशेष्यभावव्यवस्थासमाश्रयेणोपपत्तौसंवर्तिनासागायोगात्। गौणमुख्ययोर्मुख्यएवसंप्रत्ययमतोनु। पस्थितेः। एतेनाभिव्यक्तपदार्थोपदेशेपिआख्यातंतत्सान्न्यायतएवंसकर्मनिर्वाहेसूत्रेनार्भगीयमितिन्नन्नत्रत्रं ॥ ४ ॥ चतुःसत्यामनुवृत्तेसंस्कृतमितिसवर्णेवाचमेवेतिचेन्नाऽनुवृत्तेरनावश्यकत्वात्। तथाहि। ऋणादित्सूत्रेतावत्स्वस्रा

त्रश्चादिसूत्रेराजिपठित्वापुनर्भ्राजिपाठात्सिद्धं। नन्वुपसर्गेद्योः किरिसादेरभयग्रहणंस्यात्। भरत्सर्गमशब्दसंज्ञेतिनिषेधार्थेनदमावश्यकमितिचेन्न। ज्ञापकात्तदनावश्यकत्वात्। तेनहसंज्ञापांस्वरूपग्रहणेनतिर्भ्राजेस्तिङंत

कः। शाकपार्थिवः। पर्यायवचनानां ना। न्नामिभिधानं इति। मौनस्येवेतदतिभाष्यं। मौनकरणायत्निगोस्तुर्पान्नेदेगा कर्त्तव्यः
। तेनसरसुस्सयर्यायाणांविशेषाणांचयहणमितिव्याख्यातारः। इहइंशादेरांशादेरचन्नायेनेवाभिमतंसिध्यतीति
तत्रैववक्ष्यंते। इतरत्तुसर्ववाचनिकमेवेसवर्धये॥ ॥ऋणुदित्सवर्णस्यावाप्रसयः। अन्त्रावाग्यरेणाराकारेणासुतोऽच्य
राऽदिश्चसवर्णस्यसंज्ञास्याद्धियमानंविनाचकारात्सरूपस्याग्रस्त्रौ। इक्लीस्यातामालीस्यात्ताराऽरेनकाचोसंयो
गापूर्वस्याक्ष्यतुः। निम्नतुः। ऋदोरप्रयवः। स्तवः। ल्वः। पवः। उरण्यपरः। कर्त्तीकिर्तिनावैवंऋदोरस्यहस्तेभ्यः।
ऊदिभ्योपिस्यादितिवाच्यं। दीर्घोच्चारणंवैष्यर्थापत्तेरनन्वेवमपिन्नहनन्त्राविभक्तावित्रत्रसवर्णग्रहादुवारिन
हितत्रापिसामर्थ्यं। हस्वोच्चारणंत्वर्धमात्रिकस्यमात्रिकएवस्यादितिदीर्घग्रहणास्तुभयार्थतोयपत्तेरितिचेन्नान्न
प्रसयइतिनिषेधात्दीर्घाणामनरत्रेनसवर्णग्राहकत्वंनास्तीतिप्रागेवोक्तत्वाच्चाननुदीर्घोष्ट्रेदनणास्तद्विकारकेा
हास्कइत्यादौरपरत्वेनलभ्येतेतिचेद्नैतोसिद्धानहिदीर्घाःकाश्चणग्रहणेननोयस्यापर्यंतेइतिब्रूमः। किंतुग्रहणकत्वा
स्रेतदुपपत्तौयेषुवर्णोयदेशादिषुचोइतरत्रतुवाक्यार्थस्यसमाप्तिम्यायानवतारात्सेकारणग्रहणेनदीर्घग्रहणमितित्र्यो१
लौकादिकाकुहोश्चुः। चकारात्तुगाद्नन्नप्रसयइतिनिषेधस्तुउगीत्सुनभवतीतिउगीत्करणसामर्थ्यात्तन्नतरवादुः॥

शब्दकौ वर्तयिष्यतीति चेन्न सत्ये। अतएवैतत्समाधानात्पूर्वविधौ परिक्रान्तमिति ग्रहणकर्षणेनैतदपि गम्यते य
मिष्यते नैकालक्षणो नञ्जन्यर्थस्तेनाकारस्यानुबंधो नैतदेवमर्थादिति ग्रहणान्नञ्जन्यस्यैवैषा करणात्सत्रे च
श्चित्सर्वेण भवति। पचसेति मध्यमैकवचनघाञ्भ्यामिति सूत्रे नञ्चः परस्य हृद्सूत्रचरेण चोञ्चकारस्य प्रश्लाहारेण यस्य
यात्पदाद्त्रिगुणद्विष्वपि मास्तुस्त्रोतर्गतिश्चित्रेत्रा वेत्तुफलप्रसंक्तेः पदाद्यैर्घेन सास्तुनेतेनोपदिश्यते इति
तानेतेफलमात्रइतितुल्यं। सामर्थ्यसिद्धं यणसंबंद्धफलमिवेतत्संज्ञापितत्रेवास्तुसामर्थ्यादितितुल्यं उपदेशो
सर्वहिप्रायोगिकेष्वसंभवात्तत्प्रसाधकनिश्चमानुपूर्वीसाधनादाश्रीयते। नचेतत्तयेरशक्तिप्रसाध्यतकराभावा
दितिवाच्यं। अज्ञातमनुस्वारः। भाव्यमानोपुकारेणाः सर्वणानिहूंतिनञ्तदुचितंतयरकरणाद्विज्ञायतेतेनासुरा
ग्रमणमिसत्रहृस्सद्स्तोहीर्घसिद्धीर्घेसिध्यतिनचैवंसनाद्यंतेसुप्रसयोपिसवर्णग्रहणंस्वरितत्वाय। नञ्रेणा
विषयकंज्ञापकमिसुतत्वात्पदाञ्चदसोसेरितिसूत्रेएवनञ्ग्रहणेनिसमाहारंहोस्तुनञ्तएवसोर्लुकानिर्देशः क,
तन्नंतएवचउदंधायाइतिसूत्रेगोहइतिविज्ञानंनिर्देशंप्रसाध्यानुभाष्यकारेकारग्रहणेषउक्तः। नन्वेवमपिन्यूंकमं श्री०
वणादिसूत्रनञ्कारोहस्वानांयाहकोस्तुन्नञ्तात्। नञ्स्तुचसएवहकारादीनामपिग्राहवज्ञन्नादिर्नसंनसुत्तः। ने

समाहारहंद्वनिर्देशदेवात्तत्रविज्ञाननिर्देशोहिप्रकृतगतइत्यभावोदेशकारणायपदादिपुण्णत्वर्तस्कारादेशः स्यात्तस्यानीयत्वेनादिहकारस्यलपुदर्थत्वात्तस्मात्पदस्यादेशः स्यात्
कृतगुणस्यादेशेनुतस्यासिद्धत्वेनोकारस्यनिमित्तेनुरुत्वाभावात्तभोकारंप्रत्येवेणासिद्धत्वंधीरुजविद्यानादिशः यकारस्यतोभाव्ये २

कारात्पस्तुकर्यंग्राह्यानाहितहाचकः। नञ्स्तस्मिन्नसत्येउपात्तोस्तिवानुत्तनञ्ग्रहेनहकारहकारादयोप्युपस्थिताइति
चेन्नहिवाक्यार्थेतेनुपतुपदार्थसंसर्गस्यवाक्यार्थत्वान्ननुतेपिस्वार्थेपस्थापकाः। नञ्नुच्चारितत्वादसुतंनञ्
त्रवचनंकेतीसारोनञ्हचिन्नोघंवेत्तीतिवार्थोवतुतद्र्थेवेत्तीतितुल्यं। वार्तिकेतुतत्रनञ्प्रसाहारग्रहणंसवर्णा
ग्रहणमनुपदेशत्वात्। हस्वसंप्रसयादितिचेदुच्चार्यमाणंसंप्रसायकलाछ्स्यावचनमितिनञ्स्याप्रतीयमा
नस्यनञ्रवचनंन्यर्थाप्रतिपादकत्वमितिसूर्यः। नञ्नोक्तेतेप्रसाहारग्रहणेसर्वनञ्स्ववाच्यवाच्येसूत्राणिसूत्रा
ण्यनर्थकानिस्युः। नञ्स्तमनुसरामः। भाव्यमानोपुकारेणाः सर्वणानिहूंतिनञ्तदुचितंतयरकरणाद्विज्ञायतेतेनासुरा
ग्रमणमिसत्रहृस्सद्स्तोहीर्घसिद्धीर्घेसिध्यतिनचैवंसनाद्यंतेसुप्रसयोपिसवर्णग्रहणंस्वरितत्वाय। नञ्रेणा
विषयकंज्ञापकमिसुतत्वात्पदाञ्चदसोसेरितिसूत्रेएवनञ्ग्रहणेनिसमाहारंहोस्तुनञ्तएवसोर्लुकानिर्देशः क,
तन्नंतएवचउदंधायाइतिसूत्रेगोहइतिविज्ञानंनिर्देशंप्रसाध्यानुभाष्यकारेकारग्रहणेषउक्तः। नन्वेवमपिन्यूंकमं श्री०
वणादिसूत्रनञ्कारोहस्वानांयाहकोस्तुन्नञ्तात्। नञ्स्तुचसएवहकारादीनामपिग्राहवज्ञन्नादिर्नसंनसुत्तः। ने

समाहारहंद्वनिर्देशदेवात्तत्रविज्ञाननिर्देशोहिप्रकृतगतइत्यभावोदेशकारणायपदादिपुण्णत्वर्तस्कारादेशः स्यात्तस्यानीयत्वेनादिहकारस्यलपुदर्थत्वात्तस्मात्पदस्यादेशः स्यात्
कृतगुणस्यादेशेनुतस्यासिद्धत्वेनोकारस्यनिमित्तेनुरुत्वाभावात्तभोकारंप्रत्येवेणासिद्धत्वंधीरुजविद्यानादिशः यकारस्यतोभाव्ये २

कारादेशः माप्नोतिइकारस्यायोहिदीर्घः।तत्सवर्णोऽत्रग्राह्यइतितस्यापिइग्ग्रहणेनग्रहणात्तथाशीतलमित्यादा
वपिपरत्वसंगतः।दीर्घःपरंनभवतिअकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घविधौसातत्संबद्धयेहमानाभावादितिन्यायेन
नोभवेदतएवाकारस्ययकारादेशइहप्रोक्तोभवः।यदिसवाचसवर्णलृवर्णावेदभवेयंतुस्ववाच्यवाच्येसेवब्रूमः।
नचऋकारलृकारस्यवाचकःदीर्घेणाग्रहणात्तेनसवर्णग्राहकत्वायाऋसृऋवेदत्तस्यात्।भाष्यमतेतुन्यक्त
लोःसावर्ण्यमेवनास्तीत्युक्तं।तदपिहदिनिर्गलितोऽर्थः।न्यकोष्टृनांसंज्ञाएवमिदुतोन्यलृदेतोतुपर्पा
यग्रहणे।त्रिंनृनाःसंज्ञेऽलृवर्णयोःसावर्ण्यमेवसंस्यात्तस्मात्न्यलृकृसृत्रेऽसकृदितिप्रकृतिभावदृनेन
नऋपितत्सवाहृनचतुल्यत्वंतिकसंज्ञाहृपवैष्म्यंतदर्थमिहसत्रोंप्रणापनात्तएवत्रुहृदृनांसंज्ञाःयव तराप
लाहृयोःरहोतुसत्रेवेतिपरहोतुसंज्ञेवेतियद्यपिहकारन्त्राकारस्यसंज्ञेतिप्राप्तं।तथापितस्मिन्हरायनात्त
लावित्रेवयलःकृतोनविस्मर्तव्यः।वार्तिककारस्तुहृग्रहणग्रहणंप्रसाचरत्यु।तन्मतेन्यस्यावित्यादेशा
निनिर्दृग्गतिसिद्धं।अनुबाघविशेषणास्यचहृस्वत्वस्यग्रहेकत्ववद्विवक्षा।विधिग्रहेतुपक्षेकत्ववद्विवक्षेति ओ३
सर्वेणसिद्धं।यद्यप्यस्मिन्नेऋकारेणलृकारग्रहणंदुःसंधंतथापिन्यलृवसूत्रोक्तदोषासमाधेयमिति।।

पदान्यसमंत्रायार्थोपपत्तिः तेनचरस्यार्थेनपरादिकृत्वेनत्वसंपुरुषादिसंबंधेनतीरापुरुषतिहिरेकंनतंस्वयंसंपुरुषसंबंधेनगंगादपरादेशतीरेपुरुषेतिहिरेपुरुषंतंशेषपरेपरेतत्वेतिहनना
यवोरेकादेशोलसरूपाभावात्तांसुनयेत्यत्रपतिः पालाकागुणरीवेवपारणेयादिनावेतुरेपरस्मैपेपस्तायकलातत्वास्त्येवमपरंत्रंजनपदे ग्रहणसवर्णेतत्कालेतात्सर्थेनोपपतिरिह ८ पंचत्रीसमासमपक्षेऽनरभतपरकरणंव्यर्थंस्यात्।२

दिक्।।तपरस्तत्कालस्यात्तःपरोयस्मात्सतपरःतासरोपितपरःहिविधेप्यंस्वसमकालस्यग्राहकःस्यात्तेन
ऋतइवउतइतिवर्णसंज्ञाऋदितिह्रस्वग्रहणोऽऋतएवोपसर्गाहृनिपातानिसत्रसावर्ण्याद्वर्णग्रहणात्पस्ला
दीर्घनीतिसिद्धेतःपंचमीसमासोदाहरणातुहृदृरैतिनिहृहृसंज्ञायांकृतंतासरतंसंज्ञिनोफलामितिन्यु ऐथमसाधा
ष्टिलृमिवेसुत्रं।परंपरासंबंधेनलाघवेनैवस्मारकत्वेतिपक्षेतुनकश्चिद्दोषःन्यदृगुणग्रहसत्रापिसेवमिहं। ९।१
तन्नतत्कारस्यामयार्थेनयासामर्थ्यनिरहातपरितुकालसत्रेवस्मारणादितिसत्रेऋग्रहसंज्ञापामिसनु
वर्ततेतयस्त्वाकार्यकालपत्सम्भिसमाप्यमानत्वादेवसवर्णग्रहणंवार्यतेनरुहृहिसत्रेतपरकरणंसहपंचो
ऽहतुपंचमीसमासेनाप्यत्रयणीयःऋतएवऋसंज्ञांतेऋतऋंहितभाष्यंसंगछतेगुणाभेदकाइतिपक्षेतुहृदृ
सत्रेतपरकरणंसुभयार्थंगुणांतरपुनःसमाप्तत्वात्तेनैकत्वेऽप्यकंतुऋणुदितिसत्रस्थमऋग्रहणमितिहल
इतिसत्रस्थोयपादितोनाथतःतत्सत्रस्थंतत्कालस्येतियदमपीहसंपकं।ऋमथाहिस्वसरूपस्येसनुबसैवहि
हीकिंतेनानवसावर्ण्याद्ऋग्रहार्थंतत्एवोहतेनैवलृयग्रहंकुर्यात्।ऋतिऋवेमिविहितंरेफहयमध्यंवोच्चारयेत्तत्र
ऋारंसेवसिद्धेऋतोदीर्घोपत्रीतिसूत्रेदीर्घग्रहणमपीहसंगमितिहकश्चित्तएवेतत्सत्रंमाव्याद्दोहवास्यात्।

तत्रैवेतिउपसर्गादृतीतिवर्तमानेऽत्रेतिवर्तमानेऽपिग्रहणमपीमेकएवेषणान्नज्ञातोपिबोधयःयदातपरोलृवेतिसत्रंऋसवर्णस्यैतिसंज्ञकंभवतीतपरोवर्णःस्वस्यसमस्यवर्णस्यग्राहकस्तत्कर्मेतिदृवेतिउपसर्गादृती

।विध्यर्थं नियमार्थं चेति। तथा हि आणिति नानुवर्तते। तेन आकारादावनणि तत्कालानां सवर्णानां गुणभेदेप्यनेन ग्रह
णं। अतोभिस ऐस इत्यादौ तूभयप्रसंगे परत्वादस्यैव प्रवृत्तिः। ननु संज्ञानां बाध्यबाधकभावो नेत्युक्तमिति चेन्न सं। अविरोधे
फलभेदे च भवत्येव समावेशः। हेतुविरोध एवास्ति। अष्टादशग्राह्याः षड्ग्राह्या इति हि विरुद्धं। संख्याकृतव्यवहारस्य
परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वात्। अत एव छ्यदेर्घ इति सूत्रेऽद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति वार्तिकं संगच्छत इत्या
हुः। वस्तुतस्तु नेह संज्ञासूत्रद्वये संख्योपात्तापेन विरोधः स्यात्। किंतु अतोभिस इत्यादौ तपरकरणसामर्थ्याद्बाध्यबा
धकभावोनुमीयत इति तत्त्वं। वस्तुतस्तु तकारविशिष्टेयं संज्ञा न त्वाणमात्रं। तत्कालस्येति तच्छब्दस्तु विशेष्यमात्रपरा
मृशति। न तु विशिष्टं। तदुच्चारणकालसदृशे लक्षणा तु प्राचां मते प्यस्त्येव। सर्वनामपदेपि एतस्यैव वाच्यत्वेनीयं। तत्त्वम
सीत्यादौ लक्षणायाः पूर्वोत्तरतंत्रयोः स्थितत्वात्। तथा च टिघुभाद्यंतर्गताण्वदिह पदैकदेशत्वेनानर्थक्याद्ग्राहकता
प्रसंग एव नास्ति। विभक्त्युत्पत्तिरथैवं संगच्छते। इह सूत्रे अत्राकारः प्रयोगस्थैराकारैरर्थवानिति हरदत्तग्रंथस्तु प्रा
चां रीत्यानेतव्य इति निष्कर्षः। सोयं विध्यर्थतापक्षः। यदा तु अणित्यनुवर्तते तदा नियमार्थमिदं। तपरो णत्कालस्ये श्री२
वेति। गुणानामभेदकत्वादनणसुनकश्चिद्दोषः। अस्मिंश्च पक्षे तत्कालग्रहणं शक्यमकर्तुं। अणग्रहणानुवृत्तिश्चा

[illegible]

नावश्यकी। तपरः स्वरूपपारस्यैवेति नियमेनापीष्टसिद्धेः। दिव औदित्यत्र तपरकरणं स्वरार्थं न तु कालावधारणार्थं
।भाव्यमानतया सवर्णग्रहणप्रसक्तेः। तथा च स्वरितः प्रयुज्यते। द्यौरुष्णितः पृथिवी मातरध्रुगिति। पृथिवी उत द्यौरित्यु
दात्तप्रयोगस्तु द्योशब्दस्य बोध्यः। औदच्च द्यौरित्यत्र तु सुखमुखार्थं तपरकरणं। व्याख्यानात्। तेन समिधाने अग्नावि
त्यादौ तित्स्वरो नेति वृत्तिकारहरदत्तादयः। यत्तु न विभक्तौ तुस्मा इत्यत्र जयादित्यादिभिरुक्तं इटो दित्यत्रायं निषेधो न भ
वति इदमस्य मुरित्युकारानुबंधकरणादभित्त्वादस्येति। तदभ्युपगम्यवादमात्रं। तित्स्वरप्रसंगात्। न चेष्टापत्तिः
।भक्षीयत वराधस इत्यादावंतोदात्तश्रवणात्। तस्मादिटो दित्यपि सुखमुखार्थस्तकारः। एत ईद्बहुवचने। उर्ऋत इ
त्यादिष्वप्येवमिति दिक्। वस्तुतस्तु दिव औदित्यत्राप्येवमेवाहलः स्रंसनधर्मिणोनुदात्ते कृते उदात्तस्वरितयोर्यण
इत्येव स्वरितसिद्धेः। स्यादेतत्। द्रुता मध्या विलंबिता चेति तिस्रो वृत्तयः। तदुक्तं। आभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थे तु
मध्यमा। शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलंबितेति। ताश्च क्रमेण त्रिभागाधिकाः। तथा हि द्रुतवृत्त्या यस्यामृचि प
ठ्यमानायां नवयानीयपलानि स्रवंति तस्यामेव ऋचि मध्यमवृत्त्या पठ्यमानायां द्वादश विलंबितायां तु षोडश। एवं स्थि
ते यदि सूत्रे वृद्धिलंबितायां तपरकरणमकार्षीन्मध्यमायां द्रुतायां वा तर्हि वृत्त्यंतरेण पाठकाले अतोभिस ऐसूनस्यात्।

अकार

।नन्वेवमपि टकारांतस्य संघस्य टाट्कारोऽसौ भवत्येवेति चेन्नाव्यवसितांत्यता विरहात् इह हि अंत्यस्य प्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तेन
प्रत्याहार इति सुडनपुंसक इति सूत्रे हरदत्तः। न चैवं रप्रत्याहारासिद्धिः। लरासूत्रे अनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्यादनंत्येना
पि प्रत्याहारात् इदं तु वक्तव्यं। औटष्टित्वस्यानन्यार्थतया तेनैव सुट्प्रत्याहारः। प्रत्यासत्तेश्च। तथा चांत्यग्रहणं मास्त्विति
।अत्रेदं समाधानं। मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेषामपि ग्राहको माभूत्। अंत्येन सहितो मध्यमः पूर्वेषां संज्ञा मा
भूदित्यादिग्रहणं। इतेति किं। रप्रत्याहारो यथा स्यात्। सत्यनंत्येनापि अनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्याद्भवतीत्युक्तं। न चैतदि
ते सस्य विरहे लभ्यते। नवीनास्तु सह आसमंतादेषतिएतीति सहेता। मध्यमो वर्णः। अंत्येनादिः अण इत्यादिसंज्ञ
को भवतीत्यर्थः। आद्यंतसमभिव्याहाराच्च सहेता मध्यमो वर्णो लभ्यते। स्वरूपमिति चानुवर्तते। वृद्धिगुणसंज्ञास्विवेहा
पि सामानाधिकरण्यात्संज्ञात्वावगतिः। अस्मिंश्च व्याख्याने हलंत्यमित्यत्रेतराश्रयशंकापि नास्तीत्याहुः। आद्यंता
वयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेंत्यव्यावृत्तये इदं॥ ॥येन विधिस्तदंतस्य। विशेषणं तदंतस्य संज्ञा स्यात्। तस्य चा
रूपस्य। एरच्। पचयः। जयः। अयः। ओरावश्यके। अवश्यलाव्यं। इह येनेति करणे तृतीया। न तु कर्तरि। कृद्योगलक्षण श्री
षष्ठ्या बाधितत्वात्। विधिरिति हि कर्मणि किप्रत्ययः। तेन कर्मणोभिहितत्वादुभयप्राप्ताविति नियमस्य नायं विषयः। क

तेन विधिशब्दः कार्यवाची भावसाधने हि कर्मणोनुपादानात्साकांक्षतापत्तेः १

व्यतयो बहुलं सुप्विभक्तौ लक्षणं

करणत्वं च कार्यप्रतितत्वेऽपि शास्त्रे प्रायः शब्दस्यैव संभवतीति यच्छब्देन शब्दो विवक्षितः १ येन करणेन विशेषणेन विशिष्टस्य विशेष्यस्य कार्यं विधीयते तद्विशेषणं स्यात्तस्य विशेष्यसंज्ञेति वाक्यार्थः ५

रणं च परतंत्रं। कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात्। एवं चेह तृतीयया पारतंत्र्यं लक्ष्यते सुप्विभक्तौ न लक्षणेति नैष्यापिको
द्वेषस्तु निर्मूलः। न च व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यापत्तिस्तन्मूलं। तिङ्क्षपितस्य तुल्यत्वात्। रथो गच्छतीत्यादौ व्यापार
लक्षणायास्त्वयापि स्वीकारात्। अत एव प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीत्यत्र प्रयाजशेषं हविष्षु क्षारयेदिति
मीमांसकाव्याचख्युरिति दिक्। न च एरजित्यादौ इकारादीनां पारतंत्र्यं धात्वादीनां च स्वातंत्र्यं वाच्यादीनामिव तक्षादी
नामिव च संभवति। किंतु वैशिष्ट्यं। तेन विशेषणमप्रधानं। तच्च आत्मांतस्य विशेष्यस्य संज्ञेति फलितं। विशेष्यसन्नि
धौ च विशेषणत्वं भवति। संनिधिस्तु क्वचित्साक्षान्निर्देशेन। यथा ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति द्विवचनस्य। क्वचिदधि
कारात्। यथा एरजित्यत्र धातोः। क्वचिदाक्षेपात्। यथा इको झलित्यत्र सनाधातोः। इको यणचि। एचोऽयवायाव इत्यादौ
तु न कथंचिदपि विशेष्यसन्निधिः। अतो नेदं प्रवर्तते। स्यादेतत्। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यत्र ओष्ठ्यपूर्वकत्वं धातोरेव विशेष
णं स्यात्। न तु ऋकारस्य। स हि विशेषणत्वाद्दृदंतस्य संज्ञा। संज्ञा च संज्ञिनं प्रत्याययति न तु स्वयं विशेषणादियोग
मनुभवति। ततश्च संकीर्णमित्यादावतिव्याप्तिः। पूर्तमित्यादावव्याप्तिश्च। एवमुतश्च प्रत्ययादित्यत्रापि असंयोगपू
र्वत्वमंगस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणं स्यात्। न तूकारस्य। ततश्चाश्रुहीत्यादावतिव्याप्तिः। विशेषणं च यद्यंगस्य तदा क्षणु

शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दस्य विशेष्यत्वं किंचित्करं सर्वत्र सत्वात् अत्र चेदमेव भाष्यं प्रमाणं ४
आद्यः पूर्वोपस्थादिति व्याख्याने एष दोषः यस्येति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहौ तु यद्यपि पूर्वशब्दस्य प्रथमावयववाचित्वाद्वा अवयवत्वमोष्ठ्यस्य लभ्यते नायं दोषस्तथापि सुसूर्षतीत्यादावव्याप्तिर्दोषो बोध्यः २

इत्यादावव्याप्तिः। न्यथप्रसपस्तहितश्णुहीत्यादिसिध्यतुन्न्वम्भुहीत्यादेस्तुदोयत्वेति। न्यत्राहुः। गुणप्रधानभावस्य
येसंयंसज्ञातथानउतश्चप्रसयादित्यादौविशेषणसंबंधेवेलायांगुणभावात्मुख्यगात्तमनुरुध्यप्रयुज्यहिशेष्यसं
बंधेविशिष्टसंज्ञाभवति। इहहिविशिष्टस्यवेशिष्ट्यंननुविशेष्येविशेषणमितिव्याख्यानात्। न्यतएवनविशिष्टेनैशि
ष्ट्यनाप्येकत्वहयमितिदिक्। तथाचवार्त्तिकं। पेनविधिस्तदंतस्येतुरुहणोयाधीनोतदंतोयाधिताप्रसंगःसिद्धतु
विशेषणविशेष्योर्येषेष्टस्यादिति। ग्रहणोयाधीनांगत्वमागाविशेषणत्वेनसंमतानामोष्टुपवेत्यादीनामिस
र्थःपषेष्टस्यादित्यनेनेदंदर्शयति। चनुविधेबुविशिष्टवेशिष्ट्यबोधेषुमध्येविशिष्टस्यवेशिष्ट्यमेवदसंमतंनास्ति
तरच्चिकंव्याख्यानात्। लक्ष्मानुरोधात्त्रेति। इहसिद्धंताभिमतोविशेषणविशेष्यभावंस्फुटीकर्त्तुंवहनिवार्त्तिकानिप्र
दत्तानि। तद्यथासमासप्रसपविधौप्रतिबंधःहितीयाश्रितेत्यादौश्रितादयोविशेष्यास्तद्विशेषणाचस्फुरंवनद्र
व्यंफीसादौनत्यादिविशेषंप्रातियदिकंविशेषणमितिफलितोर्थः। एतेनग्रहणवताप्रातियदिकेनतदंतवि
धिर्नास्तीत्यपिव्याख्यातोतस्मात्पुनर्ग्रहणंप्रातिपदिकंविशेषणमितिव्याख्यानंसंगछते। एतेनन्नेकाघ्रसखीत्यादेर्ग्रहणवतीतिप्रातिपदिक
वोस्त्रियामितिसूत्रेगोतंयत्प्रातियदिकंमितिव्याख्यानंसंगछते। एतेनन्नेकाघ्रसखीत्यादेर्ग्रहणवतीतिप्रातिपदिक

चारयंतोहंरस्तादयःप्रसुक्ताःप्रकृतमनुसरामः। श्रितादयोविशेष्यादसुक्तंतेनहितीयाश्रितेतिसमासःकस्य श्रितस्य स:१
त्रेवभवतिनतुकृष्णंपरमश्रितइत्यत्रापिनतथानदादिभ्यःफक्ष्णाप्रत्ययेनेहसूत्रेनदस्यापसंसोत्रनदिः। न्यनुशतिकादि
त्वादुभयपदवृद्धिः। ननुकृष्णंपरमश्रितइत्यत्रसमासप्राप्तिरेवनास्ति। न्यत्रहिसमासात्सुब्धिहितः। तेनश्रितोतंसुबं
तमेवनभवतिं न्यत्रकेप्यदस्रस्तो। संबुध्यंतमुदाहर्त्तव्यं। कृष्णंपरमश्रितेतिं। एतद्धिप्रसपलक्ष्मणोनसुबंतंभवति। श्रितो
तंचन्यपेक्षतेइति। सदेतन्नसिद्धेतेश्रितादीनांविशेष्यत्वेपितत्रसुबंतत्वेबाधितं। नचातएवानयानुपपत्तिः श्रि
तादिग्रहणंतत्प्रकृतिकेलक्ष्मणोनिवार्त्यं। संबुध्यंतएवमुख्यार्थपुरस्कारेणावक्यलाभातएवाचकृष्णश्रितमित्यादिसि
द्धेरिति। उच्यतेसमासतद्धितप्रकरणेसर्वत्रश्रितादीनांनञादीनांचतत्प्रकृतिकेलक्ष्मणोवाएवद्वयेपिनदीभिश्चे
त्यादौन्यमेवसमाधानात्। नहितत्रसंबुध्यंततासंभवतिपूर्वकालैकसादौसंबुध्यंतसंभवेपिएकविभक्तावित्यादिसोत्र
निर्देशोनसिध्येत्। तस्मात्सामान्यापेक्षत्वात्पकलेनैकरूप्यायसर्वत्रतत्प्रकृतिकेलक्ष्मणोनिष्पन्नेहसमाप्यइसो
केप्यदस्रस्तकृष्णंमेकुर्व्याख्यानमनादरणीयं। न्यस्मात्पवादमाहुः। ऊीहग्यिहणावर्त्तीमिति। उग्रितावर्त्तीनच
प्रातिपदिकंविशेष्यतंत्रीतफलितोर्थः। मलेतमतिक्रांतान्यनिमहतीत्युपसर्जनस्त्रीग्रहणवतीतिप्रातिपदिक

शब्दको० दंतवान्दीर्घोष्ट्रमहतोगौरादिस्तेनास्तीत्यपिकेचित्पुत्तेनेतन्महतेसोभगायेत्यादौवभक्तेरुदात्तत्वमिष्टमेवशतुनुम
र्हतिसूत्रेनघञाघुटश्चेत्रहन्महतोरुपसंख्यानमितिवार्त्तिकस्यारम्भमाणस्यान्तीयाणुदात्तत्वमिष्टंभवत्यृदा
ष्निःनचेहसामर्थ्यात्तदंतविधिः।नस्यायंसंइकामइस्यत्रचरितार्थत्वात्तस्यनेवंमंत्रोत्रितंवर्त्यमादित्तिवाशंवा
हूर्दिमंत्रेसत्रयथापर्णध्याघुदात्तामंत्रेचरितार्थत्वात्तस्यनेवमपिन्त्रोयगार्वोरित्यादावेवंस्यान्नतुदात्तार्हमितिनञ्र
कारस्पेत्तनर्थकत्वादितिचेन्नवर्णग्रहणान्नर्थवेसंज्ञाभाषायान्त्रग्रहणेःतथाचेतत्सत्रंश्रेयवार्त्तिकंवान्त्रग्रहणेवा
नर्थकेनेत्तिन्नतएवसंघातेनार्थवेतेवातेनस्त्रियाइतीयंग्रहेवभवतिःस्त्रियो।परमस्त्रियो।नेहान्त्रस्त्रीन्त्रास्त्रः
नथाइन्हमूषार्यमणांत्रोसोचेत्सत्रहणेन्नइतिसंघातग्रहणंनातेनस्त्रीहानाविसाटोत्रोसोचेतिनप
मात्रहतेर्घोसइःउदःस्थास्तंभोरिस्त्रवापदांतस्यसतःपंत्रहणानुवृत्तेपसेपिउदेवंविशेष्यन्त्रननुदंतोतुन
काचित्स्तिःउभयथाप्यनर्थकेस्याग्रहणान्नेहागर्मुत्स्यास्तिगर्मुत्सुवर्तिगायो।ननुत्रस्त्रीहानाविसत्र
प्राप्तिरेवनास्तिापदंगाधिकारेतस्यचतदुत्तरपदस्येतिवचनान्नहीदंततनापितदुत्तरपदमितिचेत्सत्यंगा
धिकारइतिवचनसत्तेनयैवविंशेतेतदूषितंभाष्ये।सोत्रेणतदंतविधिनेवगतार्थत्वान्नन्तंस्वपरमश्वासावंतमहा

श्रेतिविपदेपमतिमहन्तिसिंतिवचनाश्चपरोतुनेतिसंज्ञान्नतिमहछब्दस्यमहदुत्तरपदस्येष्यनंगत्वात्परमवि
शिष्टस्यापिमहदुत्तरपदस्याभावात्सोत्रेणतदंतविधिनातुस्यान्महतइतिदीर्घत्वंमुंडार्थस्यत्रसणोनुमागमश्चेत्यस्मि
न्सूत्रेनग्रहणवतेतन्निर्थकंनुकमःसमासप्रसयविधाविशेषेतेनमहत्समानविषयस्यसूत्रस्यत्वात्ऐतनवीतन्नमंत्र
स्यपरंवृद्धीतिभारद्विप्रोगोयारस्यात्त्रग्रहेवेत्सस्यायवाद्यपतेभोष्योन्नग्रहणस्यसर्थवेतानर्थकेनच
तदेतन्निर्विषयेत्रर्थवतीतिन्नग्रहेसर्थवेतासाम्नेदमनर्थकेनन्नग्रहेसर्थवेतासामीसनर्थकेनान्नस्रासुपयाद्
सर्थवेतास्वुक्तादसनर्थकेनाप्तनसुत्रमैसर्थवेतासु प्रथिमेसनर्थकेनएतत्रेणेःबीभ्रमिसूत्रेगग्रहणानार्थवे
त्रग्रहणंपिशापायान्नग्रिसत्रज्ञापनार्त्तिष्टंपिवेविबीभ्रमित्सत्रंहीबीभ्रंशदस्यानर्थकत्वादेवाग्रहणंसिद्धंकिंतन्नि
दसर्थेनागयहणेनेतिदुःसत्रंसोदाहरणांतरणपाठार्थकारःप्रयोजनंसर्वेनामावयसंज्ञायाम्नन्वर्थसंज्ञपा
सिद्धसंज्ञीसवोरीभर्विशेष्यतेइतिपरिभाषार्थंउपपदंविशेषणंभयाद्यादिग्रहणंमपेक्ष्याद्यश्चेतिहंदृतेनखन्
प्रकरणेमेघर्तिनेषुकत्रइतिसत्रेवाक्यमित्यादयपदंनमेघर्तीतिविशेष्यतेभयेनतदयदिवाद्यादयोहंदृत
त्याद्यादिग्रहणेनबहुव्रीहिरित्येतावतातदादेस्मप्रथमद्रेरयुपयदंविशेष्यतामितिहंदृतेतुसमादिपंउपयदंनविशेष्यते।भयंक

र्ग्रहणंकरोति आद्येकरणंस्याद्येकरणंङीप्रतिषेधस्सादिग्रहणंसुसापरमस्सा अयमिमाणिन्सादिग्रहणंचाप्र
तिषेधेप्रयोजनमिसनुवर्तते हिगुणासन्निधापितमुत्तरयदेविन्सादिभिर्विशेष्यतेइतिभावः हिविन्सा हिपरमविन्सा।
द्याविता हिपरमाविता दिनिः देस्ता आदिसः दिसदिसादिदेतिसूत्रेआदिग्रहणंनकर्त्तव्यंपरमदिसादिभ्यस्तू
नभिधानाअभवतीतिभावः रोरणाअरणोणीतिसूत्रेणचातुरर्थिकःअन्याजकरोरणः सेस्करोरणा तस्यचतस्मंच
तिवत्तेउक्तानांवस्यमाणानांचसर्वेषामयंग्रहणः तथाचेहसूत्रेसंहृमिसनुवर्तनेइतिफलितार्थः ननुव्यपदे
शिवद्भावेनरोरणइतिसिद्धमितिचेन्नाव्यपदेशिवद्भावोःप्रातिपदिकेनेतिनिषेधादितिभाष्यकाराः यद्यपिरोरणी
त्याद्योनप्रातिपदिकंतथाप्यप्रातिपदिकेनसूत्रवाक्येप्रातिपदिकग्रहणंस्त्रीविशिष्टस्यापिग्रहणात्स्त्रीप्रत्ययांतेर्
पिव्यपदेशिवद्भावोनास्तीतिभावःयथाकुर्यंचित्प्रातिपदिकग्रहणंस्त्रीगविशिष्टग्रहणमितिहिन्यायसूत्रेवस्पेना
नुपदिष्टस्यैवसुच्यतेसरूपग्रहणंवानुवर्तनेतर्हिव्यपदेशिवद्भावोःप्रातिपदिकेनेससर्पनिर्विषयंस्यादितिचेन्न।
सूत्रोक्तानांहृकारादीनांहुरसादीसावकारान्तत्वेनतत्रोक्तग्रहणसामर्थ्यादेवव्यपदेशिवद्भावोनभविष्यतीतिवा श्री४
यंसमासप्रसर्गविधौप्रतिषेधइसतद्भावेनाग्रहणसचरितार्थत्वान्न्यायकसिद्धइयंपरिभाषापूर्वत्रासिद्धादि

निरिनिवत्तेपूर्वादिनिःसर्वाद्येतियोगविभागश्चेद्व्यायकःवस्तुतस्तुभयथाप्यादिवसूत्रेनाहृक्दृरंगताडुरसादावपिवि
धेरणविशेष्यभावव्यवस्थामात्रेणसिद्धेन्नतग्रहणसामर्थ्यमप्यस्तीत्यादिपरिभाषाश्रयणंव्यर्थमेवंगोकुलमिस
त्रस्सःसादितिवाच्यंतयसर्जनं योगेग्रहणस्यदंतस्यप्रातिपदिकस्यहस्वविधानान्नसन्निधानाच्चप्रातिपदिकंप्रसेवविशेषण
ताश्रयणात्गोत्रेचतद्भावात्तन्नतएवगोनकुमारीपुत्रइसत्रनहस्वउपसर्जनंपत्नीप्रासयांतंतदंतस्यप्रातिपदिक
सेससत्रापिसन्निधानाश्रयणात्एवेचतत्रापिगतिःनसुत्रपरिभाषेहसंभवति यद्यदेशिवद्भावोःप्रातिपदिकेनग्रहणवेने
तिचपरिभाषाह्यमपिप्रसर्गविधिविषयकमितिदिवउत्सूत्रेकेप्यदरदत्ताभ्यमुक्तत्वात्एवंचपूर्वादिनिरिनियोगवि
भागोव्यर्थः किंबहुना पूर्वादिनिरिसत्रतदंतग्रहणसंभवात्सर्वेतिसूत्रंव्यर्थंयद्देशिवद्भावेनसिद्धेस्तिप्रहृत
वामिवसपिनकर्त्तव्यंसरूपमितिन्यायेवप्रसाख्यातमितिदिक्दिक्यसीताहलेभ्योयूंवोःतहतीतियतष्यःपरमस्यः
म्सीसःपरमसीसंसेत्रःसीतपासमितेसंगमिसर्थः नोवयोधर्मेतियतोहलस्यकर्षोहलः।मतत्रनहलाकरणंहल
कर्षीतियतोपदिंधाचितिर्किंहलसीरहुंगतिष्ठनिधोतदंतग्रहणमाभूदितिकेप्यटःअत्रेदंवक्तव्यंहलसीरादिनिहृ
पद्यते।तस्मेदमितिसीधुकारेतद्धृतोसीधुकारेतन्नोभयन्नापितद्धितोर्थविशेषवाचकसिद्धइयंपरिभाषापूर्वत्रासिद्धादि

न्नपरस्मश्रवणंहैहयिकः।मसंवेदंतुर्येहदंतयंथे।पुनंतारपाघतंतइतीतिरपशब्दस्यहिरूपात्रनमेतद्यौमितिभाषे
क्तुक्तात्तवद्सधिकारस्यरथहलपोहपात्रनसामर्थ्यात्हलभ्योहितदंतविधिरविशेषादुभयत्रापिस्यादेवंनचैवमिदंयहि
धिसंगतमितिवाक्यं।तस्योपलक्षणत्वात्तंतस्मैहितमितिप्रकरणेशरीरावयवाद्यदितिसूत्रेरथाच्चेनिवर्त्तिकं।तत्रा
पयंतदंतविधिर्वक्ष्यतुतत्रकेपठित्वस्यति।हलसीताद्रज्ञंभांसाहचर्यात्चतुर्थ्याश्चतुर्थ्यायएवविहितयतितदंतविधिमाह
रिति।तत्राहुरिदमस्यसोऽवनं।न्नसमासेनिष्ठादिभद्रसमासग्रहणेनतस्मिन्प्रकरणेविशिष्यापितदंतविधेर्ज्ञापि
नतयासाहचर्याश्रयणेपितदंतविधेर्विस्तादिसर्वधेयंसुसर्वार्धेदिक्शब्देभ्योजनपदस्यासुपांचालकःसुमागधकः
सर्वयांचालकः।न्नर्धेयांचालकः।न्नहट्टार्पवहुवचनविषयादितिचुत्रसुसर्वार्धेज्ञानपदेसेसुत्तरपदवृद्धिः।दिक्
शब्दपूर्वपांचालकः।न्नपरयांचालकः।पूर्ववदुत्तरादिशेमद्राणामित्सुत्तरपदवृद्धिः।न्नतोईद्दिमद्दिधाववयवानांन्नतुवा
चिनःशब्दाद्घोष्टद्दिमान्नद्दिनिमित्तंप्रसपस्तद्दिधानेन्नवयवानांपूर्वपदत्वेरतिन्नेषः।तंदंतविधिरिहवाचनिकएव।शार
दःपूर्वेभागःपूर्वशरन्नपूर्वापरधरोत्तरमिसेकदेशिसमासः।तत्रभवंपूर्वशारदं।संधिवेलाद्यतुनसूत्रेभोगात्न्नवयवाद्ढ्ञो
तोरिसुत्तरपदविधिः।वृद्धिमदितिकिं।प्राग्वहतएवदंतेविधिर्मास्तूतेनतत्रान्नत्वंवभवति।पूर्वप्राग्रयमिति।न्न

ठन्नधिकारेतेनाहीतेतत्रतस्यवतिसाप्तमंसंख्यायाः संसेदमश्चतद्दे।तार्धिकेतिदर्शनः २

वयवानांकिंपूर्वस्मिन्नारीदमवंयोर्वशरदिकमिसत्रारानभवंति।किंतुकालाकृत्नेवभंतिनत्रह्रियथाकथंचित्कालवाचिनोप्य
संतेनतुरूपेवेसाग्रहःउत्तरन्नसंधिवेलाद्यतुनसूत्रेरणविशेषणात्न्नतएवसायंप्रातिकःपोनःपुनिकट्साद्यिमि
त्तादिठन्निथौसंख्यायाःहेयष्ठीपरिमाणमस्तिविग्रहेतद्धितार्थेसंख्येनसमासेकृतेन्नार्हादिभ्यिठकूनभवंति।।संख्याप
रंतदंतविधौसतिसंख्यातादिपक्प्रतिषेधात्तेनप्रावृतेतिठन्नेवभवति।।न्नथपूर्वेतिलुकतुनभवंति।सोस्मिन्नाद्यवस
भक्तपत्सप्तःसोस्मिंसलुवर्त्तमानेतदस्यपरिमाणमितिसूत्रेपुनःप्रसपार्थस्यसमर्थविभक्तेश्चनिर्देशान्नापुनर्निर्देशेन
हिन्नस्नाद्यनुसंबंधहिलसूत्रेणमिदमितिसूत्रंतेपहाच्चनुवर्त्तमानेनसोस्मिंसनेनसहितंपरिमाणंसंख्याद्सप्तत्ता
वत्स्यसंविवत्तेतत सप्तस्वलुक्कृतेपुनस्तदस्यपरिमाणमितिवचनसामर्थ्यात्सार्थेतज्ञातोयः प्रसयः।तस्यविधान
सामर्थ्याद्विगुनिमित्तस्याभावाद्लुग्भविष्यति।एतच्चवृत्तिकारमतमाश्रित्योक्तं।भाष्यकारमतेतुमधीष्टसूत्रेरण
भनार्थंप्रसयंकस्मादिष्यिकद्साद्यिसाध्यं।नसूत्रारंभेलुक्प्राप्नोति।न्नतोहीयस्तात्प्रभृतिपंचमीसप्तमीसूत्रकाला
दितिवर्त्ततेतत्रापिकालेसंख्येवर्त्तमानास्मिन्नादुसंज्ञातोरमणीयादिभ्यस्तनभिधानान्नभवति।परिमा
णार्थेतिलुकदुर्वारः।तथाहिप्रावृतेत्यत्रेतिठन्नतदर्हतीसतःप्राक्तेनक्रीतमितिसेवमाद्यार्थेसुभवति।न्नर्हसूत्रेण।

मनसोरोपुष्मद्स्मदस्थाघनङहोनुमपद्भावःप्रयोजनाहिपदःपदपूपकेवलसोदाहरणानुपादपतेरप्रसयःपात्रापदःपदेदा
दिदृलकोलुसलीणिलोयोनस्थानिवत्तउत्तरपदाधिकारेतुपादःपद्भावोनिषेध्यमकर्तेनपदादातिगोपदोधितियदभावःपा
देनोपहतोमिसत्रेवभवतिइहतुनादिग्रपादेनोपहतोदिग्रपादोयहतोमितिउत्तरसूत्रेध्यवर्तेनयद्यसत्तद्योहिमकापि
हतिषुचेतियद्भावइहैवभवतिपादोकपतीतियत्कार्षीइहतुनापरमेपादकार्षीयस्तुपरमपत्कार्षीत्प्रयोगःसयत्रमग्रा
मोपत्कार्षीत्तिविग्रहेणसमाधियइतिभाष्यकैप्पटोपःस्थितोपूपोवयोग्रतिपूयोग्रतिवयोग्रस्थूपरमास्थूलाग्रनङहान्
परमानङहान्घुपथिमथिपुगोससिवतुरनडुत्रिग्रहणाद्योःसुद्योःपंथाःसुपंथोःनपूजनादितिसमासांताभावःपरम
पंथाःपरमपुमान्सुगोःसुसखासुसख्यौपरमवत्सारःपरमानङहाःपरमत्रयाणांभाष्येतुपरमपंथाःपरमगौरिसु
दृहंतंतत्रसमासांतायतिःनपूजनादितिनिषेधस्तुनास्तिस्तिम्पामेवेतिवृत्समाराणत्वात्नत्तरएवक्वाचित्कोयमपपाठ
इतिकैयटःसमासांतविधेरनित्यतयावासमाधियोयहूपरंउदाहरणांतरमित्यर्थःनपंथाःनगौरिसत्रनत्रस्तसुरु
वासपेविभाषेतिसाधुत्वंयत्तुपरमसरवायाविति पठित्वंभाष्येतत्रबहुश्रीहिवीप्सागौणत्वेपिस्वनडुहिणत्वेरूपेनेए ओ२
वान्नस्थाघनङहत्सतच्चमिदंचोसादिसत्रद्वितीयाश्रितेसत्रचसप्तं नलुधुसोवरुणइंद्रसखानत्रानियाहिमरुत्सं

तिकाऽयमस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणेऽनर्थकमविशेषेणोभयोरुपादानमिति। एवं महापसिर्यतिश्रियः
स्तुव इतीतश्चैतद्विज्ञायते तदादिविधिः। अतोऽविशेषेण नैव॥ ॥हृदूर्यस्याचामादिस्तद्धृदयस्य समुदायस्यावयवानां
मध्येप्राथमिकोऽवृद्धिसंज्ञकः सन्नन्नाम्नागुणीयाद्दृदाद्यः। अचामिति किमर्थं बहुवचनेनैतयोरपि भवति।
गुणीयः एकस्यापि भवति। अपदेशिवद्भावात्। अत्राऽत्रणीमस्मान्नपुंसकः। वानामधेयस्यायोरधेयेनामान्तस्य हृदसंज्ञा
वास्तादिसूत्रार्थः। गमयन्नविभाषेयं। देक्षादीनामग्रामेवामनादीनां च ग्रामे। आरंभात्। हैवदत्ता। विषापम्
तिकपटेनवामनीतिश्चीहर्षः। गोत्रोत्तरपदस्यनिसंबहुसंज्ञावक्तव्येतिशेषः। केवलचारायणीयाः। ज्योदनयाणिनी
याः। घनरैठीयाः। केवलप्रियस्यचारायणास्त्रिष्वाद्यर्थः। पराणंपराणः। घत्रर्थेकविधानमितिकः। सोस्मार्स्तीतिय
णीयणिनोगोत्रायसंपाणिनः। अणाणिविद्यर्थिकेणीत्तिप्रकृतिभावः। ततोऽनीत्रापाणिनिः। स्यादेतत्। णपवादत्रिया
र्वदिनिसूत्रेणेहस्नोलुक्प्राप्नोति। आर्षाद्धलुसलस्तादिनिरेवान्। आर्षग्रहणान्नार्ष्यधकेतिसूत्रविहितस्य मत्यण
एवग्रहणात्। नन्वस्यचनोत्सर्गिकत्वात्। पहायणिनत्रापेयोगिकोनतुनमयोरूढः। लुग्विधौतुरूढस्यैवग्रहणं। एतच्चणसूत्रे
तेरकन्नोपनिर्देशाद्भगवतः पाणिनेः। सिद्धमितिवार्तिकेनिर्देशाद्वा। स्त्रीपुंस्याणिनेरितिभाष्यकारस्यचप्रयोगदर्शनाच्च

णानेसाहचर्यात्सिद्धवत्कृत्यसहितकारकवर्जकतत्प्रयोगगर्हादिः क्षिप्तचपलोहरितवर्णश्चकारः। तस्माच्चात्रादूरार्थेत्र्यरेणवभवन्तिहृद्ह्रस्वकाताः। हारितकाताः सन्ध्यक्षरान्तानिचास्तानिहृद्ह्रस्वसंज्ञानिस्युः। दाक्षीयान्म्रदीयोदूरमीपकिमीयंस्वाराण्यनिः। माहार्यनिः। उर्ईचोहृद्ह्रदितिपिन्त्राप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसमावादेशौ। एदूत्राचादेशौ। पस्यचामादितिमद्रकपुत्रानुवर्त्तनोस्वरयास्याचामादिस्तहृद्ह्रस्वसंज्ञेवास्यहेत्वभिधानेस्वरीयचनीयः। णानदीयः। एतितिकिंन्त्राद्यिछन्नः। कान्यकुब्जःविधेयसंज्ञासंज्ञेयबलेनप्राग्ग्रहणमाचार्यैर्नेदंत्रार्थ्यवस्थितविभाषेयंतेनत्रोदेवस्तत्रदूरयोरप्राग्दूरवाचिनोर्नहृद्ह्रस्वसंज्ञातेनत्रोदेवस्तत्रदूरेणेवभवतिप्राग्देशवाचिनस्तुदेवदत्तत्रास्मभवत्येवहृद्ह्रस्वसंज्ञा। ततः कानूपादिल्लाहृद्ह्रस्वस्त्रीणोठञ्छ्रिठेठौभवतः। ग्रोषिकेधिनिवक्तव्यःसेपुरिकासेपुरिकास्कोनगरिकास्कोनगरिकासेपुरंस्कोनगरंस्वबाह्लीकग्रामोऽत्रहृद्ह्रस्वाह्रीकग्रामेभ्यश्चेतिठञ्छ्रिठेठौभवतः। ग्रोषिकेधिनिवचनादप्यसहृद्ह्रस्वस्त्रीणाविकारेत्रनिसंहहेतिमयटानांतदेवकुर्णिमतेभावमतेचानुस्तस्याग्ग्रहणमाचार्यैर्नेदंत्रार्थ्यमितिव्याख्यातंतयादिस्तुत्राचिदूरेयेसंतितेप्राचःपुरुषास्तेषांवोदेवस्तत्रभिधानेदूतिव्याचख्यौ। प्राचामिस्तस्याग्रूपमाणदेवाविनोष्णावैत्तसंभवतिन्यध्याहृत्यैवंनमतेनेस्तनेनान्वयोनकल्प्य ग्रीढस्तितस्मान्नयत्र्यस्मिन्मसेवाहीकग्रामेदेवदत्तस्तस्त्रात्रहृद्ह्रस्वाद्देवठञ्छ्रिठेठौनभवतस्तितस्मष्टं। किंतुसे पुरिकासाहिभाषेवा